

A *Puerilium colloquiorum formulae* egy lehetséges előzménye

Vernakuláris nyelvű elemek Johannes Cochlaeus grammatikájában

FARKAS Flóra

ELTE HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet, Reneszánsz Osztály, tudományos segédmunkatárs

ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, doktorjelölt

ORCID: 0000-0002-1648-8704

A possible antecedent of *Puerilium Colloquiorum Formulae*. Occurrences of the vernacular in Johannes COCHLAEUS' grammar

Abstract | I present the use of vernacular glosses printed in a 16th century Latin grammar *Quadrivium grammatices* (further editions: *Rudimenta grammatices*), compiled by Johannes COCHLAEUS, a humanist, theologian and schoolmaster from Nuremberg. As COCHLAEUS was a teacher of Sebald HEYDEN – author of the famous bilingual student dialogue book *Puerilium colloquiorum formulae* – the latin–vernacular bilingual parts of COCHLAEUS' grammar may be considered as an antecedent of the method of teaching Latin by dialogical exercises accompanied by vernacular translations. The latinization of city schools and the rules of exclusively speaking latin gives rise to multilingual colloquial collections. However, these transitions were not without conflicts. Simultaneously, the presence of the vernacular in humanist Latin education is often meant to facilitate and correct the language usage sometimes in a bilingual arrangement and the “barbaric” Latin of mirror translations tends to evolve into a description of an “emancipated” vernacular. The Latin–German bilingualism of COCHLAEUS and HEYDEN is strongly connected to Central European book printing history and to the birth of Hungarian grammars.

In his grammar, COCHLAEUS sought to integrate the German while presenting correct Latinity and different grammatical structures made visible through translation exercises. Elsewhere, the sporadic vernacular excerpts are spoken, short, and have everyday themes (just like the colloquies of HEYDEN). These methodological ideas may have included dialogic exercises suitable for everyday school life. These examples combine the two main purposes of an at least partially bilingual textbook: translation provides an explanatory collection of phrases; comparison enables the discovery of grammatical differences.

Keywords | Latin, Vernacular, Bilingualism, Glosses, Translation, Teaching, *Quadrivium grammatices*, Johannes COCHLAEUS, *Puerilium colloquiorum formulae*, Sebald HEYDEN, Nuremberg, Humanism, *Donatus*, *Doctrinale*, Willibald PIRCKHEIMER, Hieronymus GEBWEILER

A vernakuláris nyelvek már a középkorban megkezdődő beszüremlése a latin nyelv- és egyéb tankönyvekbe fontos tényezője a latintól a 16. század folyamán önállóuló grammatikáik létrejöttének. Ezen könyvek többynvelvűsége eleinte a nyelvtani terminusokhoz és példaszorokhoz fűzött, esetleges glosszákból mutatkozik meg.

E helyt felmérhetetlen mindazon középkori és kora újkori latin grammatikai kéziratok száma, amelyekben a latinoktatást kísérő népnyelvű magyarázat részleges vagy teljes fordításként írásban is rögzülhetett.¹ A ragozási paradigmák mellett vagy sorközi glosszaként gyakran jelenik meg a példák vagy grammatikai terminusok fordítása, de utóbb a magyarázó részek is fokozatosan kétnyelvűvé válva megalapozták azt a folyamatot, hogy a vernakuláris nyelvek grammatikája kibontakozhasson a latin „árnyékából”,² és saját jogán is szabályosan leírható, kodifikált nyelvvé váljék. Ezt a folyamatot hazánkban jól példázza Sylvester János *Grammatica Hungarolatinája*.³

A kora újkori latinoktatásban a grammatikák – főként Donatus, Priscianus és a *Doctrinale* – mellett mindinkább elterjednek a latin egy- vagy többynvelvű iskolai dialóguskönyvek is. Ezek közül az egyik legnépszerűbb a *Puerilium colloquiorum formulae* (1527) volt, Sebald Heyden latin–német dialógusgyűjteménye, mely a hétköznapi témákat ötvözte a klasszikus latinság eszményével. A tankönyv a következő századokban számos más változatban és nyelvkombinációban aránylag magas példányszámban Európa-szerte elterjedt, jellemzően a protestáns területeken az elemi latinoktatás segédkönyveként; kiadástarténete idővel a társalgókönyvek felé vett irányt, de egyes változatait, különösen a három- vagy többynvelvűeket⁴ egyes feltételezések szerint használhatták már vernakuláris nyelvek tanulására is.⁵ A magyar könyvtörténetben is megkerülhetetlen: a legkorábbi, magyar nyelvet is tartalmazó nyomtatványok körében ott találjuk a dialóguskönyv Sylvester János fordításával kiegészült kiadását,

1 A görög–latin *Donatusokról* lásd például Federica CICCOLELLA, „Donati Graeci”: *Learning Greek in the Renaissance*, Columbia Studies in the Classical Tradition 32 (Leiden–Boston: Brill, 2008), doi: [10.1163/ej.9789004163522.I-646](https://doi.org/10.1163/ej.9789004163522.I-646); a magyar vonatkozásokat is tekintve a glosszáktól a népnyelvű grammatikákig vezető úton: BALÁZS János, *Hermész nyomában: A magyar nyelvbölcsélet alapkérdései*, Elvek és utak (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1987); egy- és többynvelvűségről a latin grammatika oktatásában: BALASSA BRUNÓ, *A latinitás története* (Budapest: Sárkány-Nyomda R-T., 1930); W. Keith PERCIVAL, „Grammar, Humanism, and Renaissance Italy”, *Mediterranean Studies* 16 (2007): 94–119, doi: [10.2307/41167006](https://doi.org/10.2307/41167006).

2 „Sylvester anyanyelvünk grammatikai rendszerét a latin árnyékaként mutatja be.” BALÁZS, *Hermész...*, 528.

3 MÉSZÁROS István, *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981), 164.

4 Vö. Holger KLATTE, „Fremdsprachen in der Schule: Die Lehrbuchtradition des Sebald Heyden”, in *Die Volkssprachen als Lerngegenstand im Mittelalter und in der frühen Neuzeit: Akten des Bamberger Symposiums am 18. und 19. Mai 2001*, szerk. Helmut GLÜCK, 77–86 (Berlin–New York: De Gruyter, 2002), doi: [10.1515/9783110202045.77](https://doi.org/10.1515/9783110202045.77).

5 Jörg RIECKE, Dominika BOPP és Sebastian ROSENBERGER, szerk., Sebald Heydens „*Formulae Puerilium Colloquiorum*”: *Zur Geschichte eines frühneuzeitlichen Gesprächsbuchs*, előzetes változat, Wolfenbütteler Digitale Quellen (Wolfenbüttel: Herzog August Bibliothek, 2019–2020), hozzáférés: 2025.09.20, <https://diglib.hab.de/edoc/ed000267/start.htm>.

amely az erfurti első ismert változatot követően igen gyorsan, még ugyanazon évben eljutott Krakkóba.

Tanulmányomban Sebald Heyden beszélgetéskönyve lehetséges előzményeinek és oktatástörténeti kapcsolódásainak körét bővítenem annak az iskolatörténeti kontextusnak a felvázolásával, amelyben Heyden egyik tanárának, a humanista Johannes Cochlaeusnak népnyelvű részleteket is tartalmazó latin grammatikája keletkezett. A korai kétnyelvű könyvnyomtatás történetének ez a szakasza a bilingvis tankönyvek keletkezésének tannyelvi környezetében, a latinoktatásról alkotott elképzelések helyi konfliktusaiban ragadható és érthető meg igazán. A nürnbergi humanista iskolareformoktól nem választható el sem a későbbiekben részletesen elemzendő, szórványosan kétnyelvű Cochlaeus-féle grammatika (1511), sem pedig az immár ténylegesen bilingvis dialóguskönyv és annak későbbi története. Szinte bizonyos a két szerző személyes kapcsolata, azonban ennél tanulságosabb a két mű kapcsolódása az európai latinoktatás kora újkori tankönyveinek történetében, amely inkább tendenciózus, semmint közvetlen. A *Formulae* történeti előzményeinek sorában így kapnak helyet Nürnberg városi iskoláinak 16. század eleji tankönyvei, s azok viszonyulása a népnyelvek latinoktatásban betöltendő szerepéhez; a részlegesen, fokozatosan kétnyelvűvé glosszázódó grammatikák párbeszédes jellegű szakaszai is ezeket a folyamatokat tükrözik, és ily módon előképei a diákok anyanyelvére is építő – és azt így lényegében meg is kerülő – szóbeli gyakorlatoknak.

Sylvester János mellett más szálak is fűzik Cochlaeust és Sebald Heydent a magyar grammatikatörténethez, például Leonhard Culmann (1497?–1561?), Sebald Heyden egy nürnbergi tanárkollégája, akivel a városi latin iskolák egyikében, a Spitalschulében tanított együtt.⁶ Akárcsak Cochlaeus és Heyden, Culmann is számos tankönyvet szerzett, melyek legnépszerűbbike egy latin grammatika, a *Methodus Donati* volt. Életpályáját, egyéb műveit s elsősorban a *Methodus* európai terjedését és hatását a grammatika népnyelvű glosszázódására Bartók István tekinti át.⁷ Mint írja, csak a 16. század végéig ötven kiadásban jelent meg.⁸

Cochlaeust és Sebald Heydent tehát Leonhard Culmann személye is összekapcsolja. A *Methodus Donati* pedig tartalmában és tipográfiai jegyeit tekintve is hasonlatos Cochlaeus latin nyelvtanához, a *Quadrivium grammatices*hez,⁹ amelyről később még bőven esik szó. Közös forrásuk a *Donatus*, így ez a hasonlóság nem is meglepő, azonban az anyanyelvi szokáshoz szabott névelőhasználatról idézett szakasz¹⁰ szó szerinti átvétel Cochlaeustól.

6 BARTÓK István, „Tőlünk telhetőleg művelni és gazdagítani”: Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1530–1580 között, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Universitas Kiadó, 2023), 42.

7 Uo., 146–147.

8 Uo., 155.

9 Uo., 156–157.

10 „In Articulorum interpretatione sequi oportet usum patriae linguae, non artem aut analogiam.” *Brevis et puerilis declinandi coniungandique Formula, cui teutonica casuum ac temporum interpretatio est adiuncta*

A *Methodus Donati* egy – számomra hozzáférhető – kiadásának¹¹ részleges népnyelvűségét tehát forrásához hasonlítom. A lapszéleken vagy egy címszószerű kivonat, vagy pedig az igei paradigmák egy-egy alakjának német fordítása olvasható, mintegy leképezve egy kézzel írt kommentárt. A prepozíciók szűk kétoldalnyi latin példáihoz más bilingvis formátumban járul német fordítás: sorközi – felülírt –, kisebb, gót betűkkel szedett; olykor több lehetséges fordítási megoldást szemléltetve.¹² A személytelen igék pedig párhuzamos latin–német hasábkban kerülnek egymás mellé. A kétnyelvűség a *Methodus*ban tehát csak izolált szavakban jelenik meg. Párbeszéd pedig csak latinul olvasható benne, a kérdés–válaszok esetének leírásánál.¹³

Culmann vernakuláris részleteinél összetettebbek is, gyakoribbak is a Cochlaeuséi, azonban a népnyelvű glosszában megszülető grammatikai szakszókincs mintáját kétségtelenül Culmann közvetítette például Magyarországra és Erdélybe. Azaz ily módon Cochlaeus grammatikája alakíthatta a magyar nyelvtanítás kezdeteit is. A hatásától korántsem mentes *Methodus Donati* Culmann legnépszerűbb grammatikájaként előképpé válhatott a népnyelvi s a 17. században már magyar párhuzamokat is tartalmazó verzióknak; Magyarországon és Erdélyben az egyik legelterjedtebb kézikönyv volt, mely tizenegy feldolgozásban látott napvilágot.¹⁴

Úgy tűnik, paradox módon, de egymást erősítő hatásokként egyszerre figyelhető meg az iskolák latinizálódása, a kizárólagos latin beszéd kívánalmának elterjedése, ami életre hívja a többnyelvű kollokviagyűjteményeket, valamint az, hogy az éppen ennek elősegítésére megalkotott többnyelvű tankönyvek, dialóguskönyvek közrejátszanak a népnyelvek oktatásának fokozatos felívelésében is; éppen a helyes latinsághoz vezetni kívánó fordítások, strukturálisan eltérő megformálások vezetnek el a népnyelvi grammatika jelenségeinek leírásához, a tükörfordítások „barbár” latinsága kövezte úton.

Az iskolai dialógus műfajának humanista átalakítása

A dolgozatban az oktatás 15-16. századi, regionálisan is, szempontjaiban is sokrétű átalakulásának csupán a legjelentősebb vetületeit szeretném kiemelni itt. Először is a nyelvi-stilisztikai normativitás térnyerését a nyelvtanítás, különösen a latintanítás céljait megfogalmazó diskurzusokban: tankönyvek kísérőszövegeiben és elméleti értekezésekben egyaránt; másrészt pedig az egy-, majd kétnyelvű párbeszédes formák fennállásának tendenciáját.

(Nürnberg: Friedrich Peypus, 1528), VD 16 B 8234, A2v. Idézi BARTÓK, „Tölkünk...”, 151. Cochlaeustól a 118. jegyzetben idézem.

11 Leonhard CULMANN, *De octo partibus orationis methodus, questiunculis puerilibus undique collectis illustrata* (Nürnberg: Johann vom Berg–Ulrich Neuber, 1548), VD 16 D 2286.

12 Például: „zum Vatter, bey dem meyrhoff, vorm hauss / Ad patrem, apud villam, ante aedes”; „on das ampt oder wider den dienst / praeter officium”. Uo., E2v.

13 Például: „Quis pulsatur fores? Petrus? [...] Cui dedisti pecuniam? Paulo. Quem autorem legis? Terentium.” Uo., H1r.

14 BARTÓK, „Tölkünk...”, 151; 157; 161.

Mint a későbbiekből is kiviláglik, a *Donatus* és a *Doctrinale* (Alexander de Villa Dei grammatikai tankölteménye) évszázados uralmát a humanista pedagógia sem írja teljesen felül, ám kétségtelenül kritikával kezeli. Jellemző azonban, hogy a leíró grammatika részleteit az alsóbb osztályokban redukálják, hogy az auctorolvasás mielőbb lehetővé váljon, és jótékony kölcsönhatásba léphessen a helyes latin nyelvhasználat kompetenciáival.¹⁵ A 15. századra a nyelvtanítás szemlélete normatívabbá válik: a római klasszikusok tanulmányozása elsajátítandó és követendő nyelvi normát s egy imitálni ajánlatos latin stílust is közvetít.

Ezen célkitűzések mentén születik meg és formálódik át a humanista iskolai dialógus műfaja is. Természetesen a didaktikus célzatú, többnyire elemi olvasmányként és nyelvgyakorlatként alkalmazott párbeszédes szövegek használata már az ókortól fogva sem példa nélküli, azonban a 15–16. század fordulóján nyelvileg és stílusában is újjáalakulva műfajként is rögzülnek a humanista iskolai dialógus jellemzői.¹⁶ A nyelvhelyesség nem csupán a dialógusok megszövegezésénél fontos szempont, de gyakran tematizálódik is mind a paratextusokban, mind magukban a párbeszédekben. Hol tanár–diák dialógusban, hol a diákok eszmecseréjében jelenik meg a „barbár” és a helyes, elegáns latin beszéd szembeállítás, követendő és intő beszéd- és viselkedésmintákat alakítva ki.

Minthogy a *Formulae* eredete Nürnberg városi latin iskoláihoz kapcsolható, egy ott (is) használatos¹⁷ népszerű dialógus szerzőjét idézném. Paulus Nivis (1460–1517) előjáróban írja könyvéhez, hogy a barbár latinságnál, a „fésületlen, minden tisztességtől s ékességtől idegen szavaknál” szívesebben hallgatná még a malacok csemecsgését is.¹⁸

A mintaszerűség kívánalma természetesen mintagyűjteményeket is életre hívott. A tankönyvek szerzői frázisgyűjteményeket, párbeszédesen megkonstruált kifejezéstárakat kompilálnak akár Cicerótól, aki többnyire a fő mintakép előkelő szerepét tölti be, akár Terentiustól, akinek fordulatai modelljévé válhatnak a hétköznapi, ám elegánsan kimunkált ékes latin beszédnek. Ezeket az antológiákat, virágcsokrokat a „komi-

15 Kiragadott, de szemléletes (kései) példa: „Vehementer vesani videntur paedagogi, qui remorantur puerum, quo minus statim assuescat ad optimorum authorum lectionem” – írja Melanchthon latin grammatikájának előszavában Chilianus Goldstein. Philipp MELANCHTHON, *Grammatica Latina* (Nürnberg: Johann Petreius, 1527), VD16 M 3344, A2v.

16 Bővebben: Aloys BÖMER, *Die lateinischen Schülergespräche der Humanisten: Auszüge mit Einleitungen, Anmerkungen und Namen- und Sachregister: Quellen für die Schul- und Universitätsgeschichte des 15. und 16. Jahrhunderts*, 2 köt., Texte und Forschungen zur Geschichte der Erziehung und des Unterrichts in den Ländern deutscher Zunge 1 (Berlin: J. Harrwitz Nachfolger, 1897–1899). Lásd még: Robert Francis SEYBOLT, szerk., ford., *Renaissance Student Life: The “Paedologia” of Petrus Mosellanus* (Illinois: University of Illinois Press, 1927).

17 Gustav BAUCH, „Die Nürnberger Poetenschule 1496–1509”, *Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg* 14 (1901): 1–64, 19. A dialóguskönyv: Paulus NIVIS, *Latinum ideoma Magistri Pauli Nivis pro parvulis editum* (Nürnberg: Hieronymus Hölzel, 1501), VD16 S 3208.

18 „...pocius interdum frendentes audiremus porcos, quam verba illorum incompta et ab omni decentia ornatuque aliena” – Paulus NIVIS, *Latinum idioma pro parvulis editum* (Basel: Michael Furter, 1489), GW M26069. Számos kiadásáról: BALASSA, *A latinitás...*, 138. Lásd még: BÖMER, *Die lateinischen...*; Rand JOHNSON, „A Parodistic Student Dialogue of Master Paulus Nivis”, *Archivum Latinitatis Medii Aevi* 59 (2001): 243–259, doi: [10.3406/alma.2001.1904](https://doi.org/10.3406/alma.2001.1904).

kusok rétjén” szedik („e campo comicorum”), ahogyan a különben bevett fordulat a *Puerilium colloquiorum formulae* több kiadásának előszavában is olvasható.

A kétnyelvű párbeszédes könyvforma is mindinkább elterjed. Az első olyan humanista iskolai dialógus, amelyben a latin szöveghez fordítást is mellékeltek, és nyomtatásban is megjelent, mindössze két oldal terjedelmű; a 15–16. század fordulójára datálható, s témáiban és hangütésében is nagyon hasonló a későbbi ismert példákhoz.¹⁹ Kétségtelen azonban, hogy a legnépszerűbbnek és így legelterjedtebbnek is az 1527-ben keletkezett *Puerilium colloquiorum formulae* bizonyult.

A Puerilium colloquiorum formulae – Sebald Heyden bilingvis dialóguskönyve

Ezt a latin–német dialógusgyűjteményt Sebald Heyden nürnbergi iskolamester (1499–1561) állította össze, hogy diákok hétköznapi beszélgetésein alapuló szóbeli gyakorlatokat alkalmazva taníthasson helyes latin nyelvhasználatot, rájuk szabott társalgókönyvet és frázisgyűjteményt adva a legfiatalabb korosztály kezébe – elsősorban saját iskolája diákjainak. A nyelvtanításon túl Heyden az egyházzene terén is tevékenykedett.²⁰ Kántorkodott, egyházi énekeket szerzett; írt zenepedagógiai műveket, szótárat²¹ és egyéb tankönyveket, például versbe szedett illemtankönyvet is.²² Iskolájában 1542-ben az ógörög tanítást is bevezette választható tárgyként;²³ feltehetőleg e célból adatta ki előzőleg tankönyvként Lukianosz szatirikus dialógusait,²⁴ amelyhez a görög tanulás fontosságát hangoztató verset fűzött.²⁵ Tanítványai köréből került ki például Hieronymus Wolf, a későbbi neves hellenista is.²⁶

Kisdiákoknak szánt latin–német dialóguskönyve, a *Formulae puerilium colloquiorum pro primis Tyronibus* hivatalos kérésre született:²⁷ Sebald Heydent, akit 1525-ben

19 *Collocutiones duorum puerorum de rebus puerilibus ad invicem loquentium*, közli: BÖMER, *Die lateinischen...*, 67–69.

20 Jörg RIECKE, „Sebald Heydens *Formulae Puerilium Colloquiorum*: Zur Geschichte eines lateinisch-deutschen Gesprächsbüchleins aus dem 16. Jahrhundert”, *Zeitschrift für deutsche Philologie* 114 (1995): 99–109; W. SALGÓ Ágnes, „Adalékok Sebald Heyden munkásságához és Thordai János Epiktétosz fordításához”, *Magyar Könyvszemle* 116 (2000): 266–283. Műveiről: RIECKE, BOPP és ROSENBERGER, *Sebald Heydens...*, 13–14.

21 Sebald HEYDEN, *Nomenclatura rerum domesticarum* (Nürnberg: Friedrich Peypus, 1530), VD16 H 3385. Egyik forrása a Murmellius-féle *Pappa puerorum* volt.

22 A *Paedonomia scholastica* 1552-es kiadásának függelékeként megjelenő *Leges scholasticae* (1530). Sebald HEYDEN, *Paedonomia scholastica* (Nürnberg: Johannes Daubmann, 1552), VD16 ZV 21393, H7v–H8r.

23 Rudolf ENDRES, „Das Schulwesen in Franken im ausgehenden Mittelalter”, in *Studien zum städtischen Bildungswesen des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit: Bericht über Kolloquien der Kommission zur Erforschung der Kultur des Spätmittelalters 1978 bis 1981*, szerk. Bernd MOELLER, Hans PATZE és Karl STACKMANN, 173–214 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1983), 185.

24 LUKIANOS, *Dialogoi uranioi, enalioi kai nekrikoi* (Nürnberg: Johann Petreius, 1537), VD16 L 2950.

25 W. SALGÓ, „Adalékok...”, 272.

26 KECSKEMÉTI Gábor, „Egy alig ismert 16. századi humanista: A körmőcbányai Paulus Rosa”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 111 (2007): 639–664, 643; 653.

27 Első ismert kiadása: Sebald HEYDEN, *Formulae puerilium colloquiorum* (Erfurt: Melchior Sachse, 1527), VD16 ZV 24475.

neveztek ki a nürnbergi Szent Sebald-iskola rektorává,²⁸ nem sokkal később a városi tanács megbízta azzal is, hogy a város latin iskoláiban reformálja meg az oktatást. Ennek gyümölcse lett a *Formulae*. Címe is, latin kifejezőkészséget fejlesztő rendeltetése is kapcsolja egyik valószínű előképéhez: Erasmus egynyelvű dialógusgyűjteményéhez, a *Beszélgetések*hez.²⁹ (Az első kiadásban szórványosan még előforduló néhány népnyelvű részletet Erasmus a későbbiekben maradéktalanul kigyomláta, míg a Heyden-féle formuláskönyv újabb és újabb nyelvekkel bővült.) Tartalmukban és hangütésükben a hasonló cím és téma ellenére is igencsak távol áll egymástól a két mű. Sebald Heyden nyelvileg és témáiban egyaránt a címbeli *tyro*, a kisiskolás gyermek nézőpontjához igazodva fogalmaz, így természetesen híján van annak a szatirikus, társadalomkritikus élnek, amely Erasmus művét mindinkább jellemzi, ahogy kiadásról kiadásra fokozatosan bővíti és módosítja a *Beszélgetések* gyűjteményét.³⁰ A *Formulae puerilium colloquiorum* jelenetei és beszédhelyzetei illeszkednek egy alsóbb osztályoknak szánt latin gyakorlókönyvbe. Maguk a dialógusok, de egyes mondataik is egyszerűek, röviddek és beszélt nyelvek (legalábbis azt imitálják); a jelenetek egyértelműek, és a maguk sajátos módján valóságúnak hatnak. Az iskolamester elvárásai, céljai olykor idealizált szövegeket képeznek a fiktív diákbeszélők szájába adva. A párbeszédek a diákelet mindennapjait viszik színre, az iskolai dialógus műfaja ezért is lehet kellő forráskritikával élve – számolva az implicit nevelési célokkal az életszerűség rovására – a kortárs iskolai közeg ábrázolója, szokásainak és tárgyi kultúrájának, saját használati közegének is tanúja. Némelyik párbeszéd a tanszereket: tollat, tintát, papírost etc. vonultatja fel,³¹ a felszólító módot pedig az asztali illemszabályokon gyakoroltatja be.³²

A bilingvis beszélgetéskönyv anyanyelvi fele kiadásonként regionálisan eltér a dialektális jegyek több nyelvi szintjén is. A kiadók többnyire szem előtt tarthatták azt a célt, hogy a német szöveg minél ismerősebb legyen, s így segíthesse a latin oldal értő olvasását. A jelenetek témái is otthonosak, bár dramatizálásuk és nyelvi megformálásuk olykor idealizált, például ahogyan kisdíkok három-négyféle különböző jól formált latin mondattal köszöntik egymást találkozáskor. A gyerekek iskolai hétköznapijainak mai szemmel hol megmosolyogtató, hol szomorúbb zsánerképei, ahogyan saját tanáruk láthatta őket, nem mentesek bizonyos didaktikusságtól. A példás szorgalom, az illem és az elvárt tekintélytisztelet színe és visszaja is megjelenik a párbeszédekben, így az efféle könyvek gazdag forrásai lehetnek a korabeli iskolakultúrának. Olyasféle jeleneteknek lesz tanúja az olvasó – és itt nem kizárólag Heyden művére, hanem más dialóguskönyvekre, a műfaj jellegére utalok –, mint például a rendetlenkedés a templomban (búgócsigával), kora reggeli kapkodás és késés, panaszkodás a böjtre, golyózás az osztályteremben és más hasonló tettenérések, séták, beszélgetések, uzsonna-

28 RIECKE, „Sebald Heydens...”, 103–104.

29 ERASMUS, *Familiarium colloquiorum formulae* (Basel: Johann Froben, 1519), VD16 E 2304.

30 Kiadástörténetéről lásd például FRANZ BIERLAIRE, *Érasme et ses « Colloques »: Le livre d'une vie* (Genève: Droz, 1977).

31 Dialogus XIII. *De instrumentis scholasticis*.

32 Dialogus XVI. *Dum instruitur mensa*.

felezések, árulkodások és verekedések, vagy éppen a tanárnak sört hozó diákok lépnek színre.

A kissé karikatursztikus helyzetrajzok mögött nemegyszer Terentiusból kivonatolt fordulatok lapulnak.³³ (A Terentius-frazeológiák jellegzetes címei *Vulgaria* vagy *Formulae* voltak.) Komédiákat idéznek meg például ezek a nem épp mintaszerű megnyilvánulások:³⁴ „majd egy darab fával kötlek [ti. kötlek] fel” (6.),³⁵ „Nyissuk fel az könyveket. Azképpen aléjt minket tanulni.” (18.);³⁶ „Esmerd meg ez vaksebet. – Ezt én vöttem vala.” (25.); „Megállom ez bosszút. – Én is terajta bosszút állok.” (26.)

A *Formulae* sikerének egyik titka tehát az életszerű(bb) tartalom lehetett. A másik – és témánk szempontjából jelentősebb – az új forma és tanítási módszer, melyekről a latin nyelven íródott előbeszéd tanúskodik, s amelyre szükség mutatkozott. Milyen nyelven és hogyan tanítottak, milyen nyelvű latintankönyveket használtak abban a kulturális környezetben, amelyből a Sebald Heyden-féle dialóguskönyvek erednek?

A késő középkori kisvárosi iskolákban latint is, németet is tanítottak („gemeine”, „vermengte Schulen”), még ha ezen intézmények olykor „latin iskolaként” hivatkoztak is magukra, sőt, a diákok többsége ezekben is német írás-olvasást és számolást tanult.³⁷ A nagyobb városok latin iskoláit viszont a 15. század elejére eléri és átalakítja az itáliai humanizmus hatása, jellemzően az Itáliában jogot végzett „oratorok”, városi tanácsosok arisztokratikus körein keresztül.³⁸ A nürnbergi „Poétika”-iskola teljességgel világi és elit intézmény volt; a város által megbízott humanista költő oktatott itt főképpen latin grammatikát, mégpedig bőséges javadalmazással, ami heves vitákat szült a városvezetésben.³⁹ Azonban az oktatás humanista megújítása korántsem békés egyetértésben zajlott le Nürnberg városában. A poétikai iskola rivalizálása a már működő négy városi latin iskolával (St. Sebald, St. Lorenz, St. Ägidien, zum Spital), a diákság rendbontásai, valamint az egyház és a városi vezetés konfliktusai többek közt ahhoz vezettek, hogy ekkoriban kezdték el megszervezni a tanulók iskolánkénti nyilvántartását.

Már a tananyag komoly ellentéteket szított: a domonkosok részéről érte főként Heinrich Grieningert, a poétikai iskola rektorát az erkölcsstelenség és haszontalanság vádja, ám az őt kinevező városi tanács és legfőképpen a tudós könyvgyűjtő-filológus Willibald Pirckheimer kiállt a humanista mellett.⁴⁰ A többi iskolával sem volt felhőtlen

33 Terentius utóéletéhez: MARÓTI Egon, „Terentius Magyarországon”, in P. TERENTIUS Afer, *Phormio – Az élődi*, ford., szerk. MARÓTI Egon, tan. TRENCSÉNYI-WALDAPFEL Imre, 175–231, Görög és latin írók 4 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961).

34 „Még arra is van gondja, hogy a veszekedések hangját a klasszikusok stílusáról mintázzák a tanulók” – Hermann Schotten hasonló dialóguskönyvéről. BALASSA, *A latintanítás...*, 139.

35 Az idézeteket a dialógusok sorszámaival jelöltem, forrásuk: KÖSZEGHY Péter, szerk., *Formulae puerilium colloquiorum – Dicta Graeciae sapientum – Libellus elegantissimus – Civilitas morum* (Debrecen, 1591), tan. BITSKEY István, hasonló kiadás, Bibliotheca Hungarica antiqua 40 (Budapest: OSZK–Balassi Kiadó–MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007).

36 Tudniillik a tanító.

37 ENDRES, „Das Schulwesen...”, 174; 186–187.

38 BAUCH, „Die Nürnberger...”, 4–5.

39 Uo., 9–10.

40 Uo., 21–25.

a viszony. A tanárok konkurenciaharca 1503-ban például szélsőségesen elharapódzott: a poétikai iskola egyik költő-tanára késsel támadt a Szent Sebald-templom kántorának. A kántor kitért; diákjai elhurcolták a poétát az iskolába, a Szent Sebald-iskola tanára pedig megbotozta. A városi tanács a panaszról értesülve kiutasította a városból az erőszakos tanárt, aki egyházzene-megvonással állt bosszút: nemcsak a kántort vitte magával, hanem a diákokat is rendkívüli vakációra bocsátotta, hogy ne legyenek a templomban kórista fiúk⁴¹ – a főtemplomok hagyományosan számítottak (volna) a diákság liturgikus szolgálatára az iskolamester ellátásának fejében.⁴²

A tankönyveket megvizsgálva abban sem volt egységes az elképzelés az egyes iskolatípusokban, hogy fűzzenek-e német értelmezéseket a latin grammatikához, meny nyiben alapozzanak a német nyelvre a helyes latinság magyarázatában. A városi iskolákban valamilyen formában minden korosztálynál megjelenik a szabályzatokban a „Verteutschung”, a német fordítás. A németül és latinul írni-olvasni tanuló legkiseb bek két latin szót tanulnak meg naponta jelentésével együtt. A „másodikosok” a *Donatus* és a *Doctrinale* mellett egy-egy latin mondást tanulnak meg a táblára felírt fordításával együtt (Salamon, Cato vagy Alanus).⁴³ A harmadik csoport „vidám olvasmány” gyanánt Aesopust, Avianust és Terentiust tanulmányozta; ezekhez is fordítás járult.⁴⁴ Ennek ellenére bizonyos kor felett a diákok az iskolához és a templomhoz tartozó területeken csak latinul szólalhattak meg, különben megvesszőzték őket. A tanulási folyamatban ugyanakkor szerepet kapott az anyanyelv, mint ezt a kettősséget Cochlaeus grammatikáinak német részletein is megfigyelhetjük majd.

Cato párverseit⁴⁵ és a funkcionálisan ennek kiegészítéseként felfogható *Facetus*⁴⁶ ugyanilyen formátumú erkölcsi intelmeit, illemtanéseit is latin–német kétnyelvű kiadásban tanulhatták a városi iskolák diákjai.⁴⁷ Míg a latin *Cato*-szentenciák rimes-ütemhangsúlyos parafrázisa inkább csak emlékeztetőnek való, és a kolofón utáni záróvers is az ifjúság erkölcsének nemesítését hangsúlyozza,⁴⁸ a *Facetus* paratextusai már a nyelviségre tett reflexiót is tartalmaznak. Sebastian Brant szintén rimes-ütemhangsúlyos fordítása a *Facetus* leoninusaiból szövegszerűen is kiegészítésként kapcsolódik a „morózus Cato” tanításához,⁴⁹ s abban is hasonlít hozzá, hogy egy-egy nagyobb betűvel szedett latin párverset annak rendszerint hosszabb német fordítása követ. Ezt Brant hol *vulgarisként* jelöli,⁵⁰ hol pedig anyanyelvként, amely könnyen elvezethet a vers ér-

41 ENDRES, „Das Schulwesen...”, 182; BAUCH, „Die Nürnberger...”, 33–34.

42 ENDRES, „Das Schulwesen...”, 176.

43 BAUCH, „Die Nürnberger...”, 48–49.

44 „...das soll man inen teutzschen, aufslegen und exponiren”; idézi ENDRES, „Das Schulwesen...”, 181.

45 *Cathonis Carmen de moribus* (Nürnberg: Hieronymus Höltzel, 1501), VD16 C 1684.

46 *Facetus [de moribus iuvenum]* in *Latein durch Sebastianum Brant gedeutscht* (Nürnberg: Hieronymus Höltzel, 1507), VD16 F 510.

47 BAUCH, „Die Nürnberger...”, 18–19.

48 „Der weis Catho ein ende hat / Der durch seynen lere und weisen rat / Leret den menschen in der iugent / Vil gutter sitten und auch tugend...”

49 „Quod minus exequitur morosi dogma Cathonis / Supplebo pro posse meo monitu rationis. Nach meim vermögen wird gemert / Was Catho nit hat als gelert.”

50 „Liber Faceti docens mores iuvenum per Sebastianum Brant: noviter in vulgari translatus.”

telméhez. Brant tehát a német fordítást egyfajta magyarázó kommentárként tünteti fel az ajánlóversben (*Ad studiosae indolis pueros*).⁵¹ Noha ennek a versnek is a *normes, virtus, mores* a kulcsszavai, figyelemreméltó, hogy a tetszés, az *urbanitas*, a kifinomult, illedelmes viselkedés (és beszéd) is helyt kap Brant versében.⁵²

A poétikai iskolának ugyanakkor Heinrich Grieninger olyan latin grammatikát írt, amelyben jószerével nincs német fordítás.⁵³ Nem hasonlítja össze a két nyelvet, nem tér ki a helyes fordításra. (A görög nyelv nyomaira a latin alaktanban viszont igen.) Néhány német névelőt leszámítva a latin esetek szemléltetésénél (!) ebben a grammatikában még szórványosan sincsenek német szavak.⁵⁴ Ugyanazzal a céllal írja nyelvtankönyvét, mint egy évtizeddel később Cochlaeus: helyettesíteni a középkori tankölteményt, a *Doctrinalét*.⁵⁵

Kialakult tehát egy olyan szemlélet, amely a latintanításban támaszkodik a német nyelvre is, és egy olyan, amelyik teljesen mellőzi gyakorlatából az aktív nyelvhasználatot, fordítást, és enélkül, a kizárólag latin beszédgyakorlat révén fejleszti a latintudást.

Sebald Heyden kétnyelvű dialóguskönyvének bevezető ajánlásban a tanár (*praeceptor*) szól tanítványaihoz, akik még „újoncok” (*tyrones*). Az egyes szavak, illetve paradigmák hasztalan magolása helyett a kontextusban tanulást, teljes, a gyakorlatban is használható mondatok és beszédfordulatok memorizálását javasolja, dialogikus formájuk pedig az ismétlést segíti. A szerző az ismétlés alatt alighanem szóbeli páros gyakorlatokat érthetett, hiszen a szövegeket párbeszéd formájuk erre kimondottan alkalmasá teszi – napjaink nyelvi tanóráin és tankönyveiben sem példa nélküli ez.

Az előbeszéd szerint tehát a cél a latin mondatok memorizálása. Feltehetőleg a tankönyv ezen típusának kétnyelvűsége éppen az egynyelvű, direkt nyelvtanítás eszköze lehetett. A könyv német tartalma pontról pontra megvilágítja a latin mondat értelmét, hogy azt a hétköznapiakban a diák – aki csak latinul beszélhet – zökkenőmentesen használni tudja. A beszélgetéshez szükséges mindennapi szó- és fráziskincs elsajátítását az efféle, 15–16. században gyakori tilalmak is motiválják.⁵⁶

A latin nyelv kizárólagosságának javaslatát mintegy kodifikálja Philipp Melancthon már 1528-ban, *A visitorok utasítása* oktatásnak szentelt szakaszában. Leszögezi, hogy a gyerekek csak latinul tanuljanak; s nem pedig németül, sőt görögül és héberül sem, mivel ez nem csupán értelmetlen, hanem káros is. Egymás közt is így beszéljenek, és tanáruk is latinul szóljon hozzájuk, hogy hozzászokjanak a gyakorláshoz.⁵⁷

51 „Has tibi materna placuit tranffertere lingua, / Quo facile illarum mentem animumque feras” – a *fertere* talán a német kiejtés nyoma.

52 „Si cupis urbanus fieri, multisque placere, / Sepius hunc legito lector amare librum.”

53 Heinrich GRIENINGER, *Epitome de generibus nominum declinationeque ipsorum, de preteritis item et supinis verborum* (Nürnberg: Hieronymus Höltzel, 1500), GW 11519. Függelékében Johannes Sulpitius Verulanus asztali illemet fejtegető verse: *De moribus puerorum carmen iuvenile*.

54 Például: „In numero singulari sensus nominativis est: der, die, das...”, stb. Uo., a7v.

55 BAUCH, „Die Nürnberger...”, 17–18.

56 Lásd erről mások mellett Aloys Bömer és Mészáros István fentebb idézett műveit.

57 „Erstlich, sollen die Schulmeister Vleis ankeren, das sie die Kinder allein lateinisch lernen, nicht deudsch oder grekisch, oder ebreisch, wie etliche bisher gethan, die armen Kinder mit solcher Manchfeltigkeit beschweren, die nicht allein unfruchtbar, sondern auch schedlich ist. [...] Es sollen auch die Knaben

Sebald Heyden 1535-ös új tanrendje is a latint rögzíti a tanítás nyelveként. Maga a tananyag lényegében egyezik a korábbi szabályzatok olvasmányáival, melyek a legkisebnek a legfontosabb imádságok, a másodikosoknál bölcs mondások (Cato és Salomon), a harmadik csoportban pedig Aesopus meséi, Terentius és Ovidius.⁵⁸

Módszertani elveiről azonban árulkodnak maguk a párbeszédek is: a diákok együtt gyakorolnak:⁵⁹ „Hahó, ülj ide! – Mi dolgom ott? – Tanuljunk együtt! – Kedves felajánlás! – Egyik a másikat tanítsa! [...] Hol tartasz az olvasásban? – Ezen az oldalon. – Tudod-e a leckét? – Még nem elég jól. – Hányszor mondtad el?” Ezen a ponton a párbeszéd magát a gyakorlatot festi le, több válaszlehetőség is szerepel kapcsos zárójellel kötve egyazon állítványhoz.⁶⁰

A *Paedonomia Scholastica* részletes kifejtése Heyden iskolaelképzelésének, amely szerint fontos a figyelmes jegyzetelés (97.) és a szöveggörnyezetben értelmező tanulás. (102.)⁶¹ A németről latinra fordításnak is szentel néhány tanácsot: „ki-ki azon igyekezzék, hogy a lehető legszebben oldja meg a feladatot, ne hasonlítsák össze a művüket, és ne is kölcsönözgessék egymásnak csekélyke tudományukat.” (109.) Együtt és egyénileg is dolgoznak tehát. A nyelvi normativitás egészség-betegség allegóriájában a bajt a tanár orvosolja, de ehhez az kell, hogy a páciens őszintén forduljon hozzá. (110–111.) A rendszeres oda-vissza fordítás, a latin és a német levélfogalmazás is ebben segít. (116–118.) Figyelemreméltó a népnyelvi (tanári) fordítás szerepe az otthoni gyakorlásban. (134–135.) Ekkor a tudatosító-bevéső ismétlés (136–138.) ahogyan a németet a latinnal köti össze, úgy a görögöt is lehetne a latinnal. (139.) A latintanulás elsősorban hallás utáni és szóbeli: „hogy szert tegyünk a könnyed és ékes latin beszéd készségére, mi sem hatékonyabb, mint a mindennapos buzgó gyakorlás”. (151.) Hogy mennyit számít a nyelvtanulásban a használat, a mindennapi gyakorlás, a fiúk könnyen beláthatják abból, hogy az olasz, a francia, a cseh nyelvet és más hasonlókat két esztendő alatt pusztán a használat révén, bármiféle grammatikai oktatás nélkül is meg szokták tanulni.” (152.) A tanulás írásbeli része pedig auktorok kivonatolásán, jegyzetelésén alapszik, bár az így nyert formulák is a beszéd-készség fejlesztését szolgálják (153.); e téren pedig Terentius komédiái viszik a pálmát; ha beleivódik a tanulókba zsenge ifjúságuk idején, eleganciájuk, könnyedségük csodálatosképp megtermékenyíti latin ékesszólásukat. (154.) Faragatlanságukat mérsékeli, ha előkelő, komoly férfiakkal társaloghatnak, vagy ha komédiákat adnak elő, vagy ha sűrűn gyakorolják párbeszédek előadását emlékezetből. (269.)⁶² Mindez az ő szájukból természet-

dazu gehalten werden, das sie lateinisch reden, und die Schulmeister sollen selbs, so viel möglich, nicht denn lateinisch mit den Knaben reden, dadurch sie auch zu solcher Übung gewonet und gereitzt werden.” Philipp MELANCHTHON, *Unterricht der Visitatoren an die Pfarrherren im Kurfürstentum zu Sachsen* (Wittenberg: Nickel Schirlentz, 1528), VD16 M 2600, L3v–M3v.

58 ENDRES, „Das Schulwesen...”, 184–185.

59 „Alter alterum doceat!” IX. *Inter discendum in schola*.

60 „Quoties recitasti? Semel. I. Bis. II. Ter. III. Quater. IIII.} recitavi.”

61 Első kiadása: Sebald HEYDEN, *Paedonomia scholastica* (Nürnberg: Johann vom Berg–Ulrich Neuber, 1546), VD16 H 3402. A zárójelben megadott számok a paragrafusok első kiadásban található sorszámai.

62 „269. Immodestum ac rusticum pudorem nihil rectius temperat, quam si viris gravitate praecellentibus conversentur pueri, ac Comediis agendis, seu Dialogus memoriter recitandis saepius exerceatur.”

tesen kizárólag latinul hangzik el. A latin iskolákban senki sem szólalhat meg németül büntetlen, ha csak nem auktorok fordítását hallja. (149.) És ha bárki német nyelven megszólalni hall valaki mást, s nem árulja el őt a tanítónak, vagy legalább meg nem pirongatja vétségéért, az a németül szólóval egyenlő büntetésben részesüljön. (150.)⁶³

Mint Rudolf Endres írja, 1535 után ez a szigorú népnyelvtilalom mindinkább elterjedt a kisebb városokban is, és a latin beszéd megkövetelése kedvezett a latin beszélgetőkönyvek gyors terjedésének.⁶⁴ Eleinte a *Formulae* tehát biztosan ezt a funkciót töltötte be.

Ugyanakkor Jörg Riecke cikkében amellet érvel, hogy a könyvtípus terjedése és bővülése további népnelvyekkel akár azt is jelezheti, hogy vernakuláris nyelvek tankönyvévé, illetve többnyelvű társalgókönyvvé alakult – a német nyelv egyfajta 16. századi, közép-európai *lingua francá*vá válásának tanújaként.⁶⁵ A *Formulae* 1798-ig bezárólag több mint száz kiadást és rengeteg variánszt ért meg; s a kiadástörténetet, valamint a nyelvkombinációk változásait megvizsgálva kiviláglik, hogy habár nyelvkönyvként idővel napja leáldozott, a helyes, illedelmes beszéd társalgókönyvének funkciója felé tendált.⁶⁶

A latin beszéd kívánalmának egy másik logikus folyománya volt, hogy a latin iskola mellett a városokban gyakorlatiasabb képzést nyújtó, úgynevezett író és számoló német iskolák létesültek, és a 16. század második felére már az előbbiek komoly versenytársaivá válnak.⁶⁷ A grammatikákban megjelenő részleges többnyelvűség és alkalmi párbeszédes jelleg azonban fokozatosabb átmenetet sejtet. Az anyanyelvi részletek párbeszédes gyakorlatokat lehetővé tevő kétnyelvű formában történő megszövegezése annak a folyamatnak is része, amelyről a tanulmány elején már szó esett: a grammatikák fokozatos többnyelvűvé válásának egy állomása is kapcsolódhat a kétnyelvű dialógusok előzmény- és hatástörténetéhez egyaránt. A kétnyelvű dialóguskönyvek lehetséges módszertani előképeit meglátásom szerint nem kizárólag az iskolai dialógus műfajának berkeiben kereshetjük.

Sebald Heyden és Johannes Cochlaeus

Sebald Heyden, a *Formulae* szerzője Nürnberg „latin iskoláiban” végezte elemi tanulmányait: 1505-től 1509-ig a Szent Lőrinc-iskola, majd 1513-ig a Szent Sebald-iskola növendéke volt; tanára volt többek között Johannes Cochlaeus is,⁶⁸ aki ekkortájt mindkét említett iskoláért felelt, sőt, a város latin iskoláinak humanista reformjában is részt

63 „149. In Latinis Scholis, nemini, qui saltem authores interpretaetari audit, impune sit, quicquam teutonice loqui.

150. Et quisquis alium Teutonice sermone loquentem audit, et illum Praeceptorum non indicat, aut saltem de peccato non obiurgat, is aequalem cum germaniloquo poenam luat.”

64 ENDRES, „Das Schulwesen...”, 185–187.

65 RIECKE, „Sebald Heydens...”

66 Erről bővebben lásd RIECKE, BOPP és ROSENBERGER, *Sebald Heydens...*

67 ENDRES, „Das Schulwesen...”, 187–188.

68 RIECKE, BOPP és ROSENBERGER, *Sebald Heydens...*, 8.

vállalt, így tanári munkásságának valamely hatása bizonyára érte a még kisdíák Sebald Heydent.

Felnőttkorukban egy esetleges találkozás aligha lett volna baráti. A katolikus Cochlaeus 1524-ben kényszerült távozni az immár inkább lutheránus Nürnbergből,⁶⁹ Heydent pedig 1525-ben nevezte ki a Szent Sebald-iskola élére a városi tanács. Kétséges tehát, hogy a tanítványi ismeretségen túl közvetlen kapcsolat, bizonyítható szellemi érintkezés létesülhetett volna a két humanista tankönyvszerző, a protestáns tanokkal fáradhatatlanul polemizáló Cochlaeus és a buzgó lutheránus Heyden között, mégis feltelezhetjük, hogy latintanítási elképzeléseikben felfedezhető bizonyos folytonosság. Ezért érdemes megvizsgálni Cochlaeus latintanári-tankönyvírói munkásságát; különösen azt, hogy milyen szerepet szán grammatikájában a népnyelvű betoldásoknak.

Johannes Cochlaeus és grammatikája

Johannes Cochlaeus (Johannes Dobeneck/Wendelstein; 1479–1552) életútját és részletes pályaképét Carl Otto előbb idézett, 1874-es monográfiájából ismerhetjük. Ez az életrajz azonban nem tesz említést Cochlaeus latin nyelvtankönyve, a *Quadrivium grammatices* német részleteiről, az anyanyelvhasználat itteni jellegéről, és semmilyen összefüggésben nem szerepel nála a város másik neves tanáregyénisége, Sebald Heyden. A *Quadrivium* szerkezeti-tartalmi ismertetése helyet kapott a wolfenbütteli könyvtár kora újkori grammatikákat leíró projektjében, ám a népnyelvű elemek beemelésére Aino Kärnä sem tér ki részletesen.⁷⁰

Johannes Cochlaeus humanista életútjából ezúttal leginkább iskolamesteri és tankönyvszerzői munkáját emelném ki. Teológiai tanulmányokat is végzett Bolognában, s Ferrarában doktori címet szerzett,⁷¹ emellett filológusi-szövegkiadói tevékenysége sem elhanyagolható. Immár a teológia és a kánonjog doktorátusával felvértézve lépett színre a hitvitázó irodalomban: a „hétfejű” Lutherrel,⁷² „a wittenbergi kámzsás Minótauros-szal” szemben képviselte a katolikusok álláspontját;⁷³ mint történelmi szereplő leginkább így: Luther ellenfeleként ismert.⁷⁴ Mintegy kétszáz műve maradt ránk.⁷⁵

1510-ben nevezték ki a nürnbergi Sankt Lorenz- (Szent Lőrinc-) iskola rektorának. Az intézmény élén főként új tankönyvek írásával igyekezett eleget tenni a városbéli is-

69 Carl OTTO, *Johannes Cochlaeus der Humanist* (Wrocław: Aderholz, 1874), 138.

70 Aino KÄRNÄ, „Johannes Cochlaeus: *Quadrivium Grammatices*”, in *Handbuch frühneuzeitlicher Grammatiken*, szerk. Aino KÄRNÄ és mások (Wolfenbüttel: Herzog August Bibliothek, 2021), hozzáférés: 2025.07.08, <https://diglib.hab.de/ebooks/ed000171/id/cochlaeus/start.htm>. A grammatikatörténeti kontextust illetően főként rá hagytam.

71 John N. MINER, „Change and Continuity in the Schools of Later Medieval Nuremberg”, *The Catholic Historical Review* 73 (1987): 1:1–22, 4.

72 Johannes COCHLAEUS, *Septiceps Lutherus* [...] (Paris, 1524).

73 Johannes COCHLAEUS, *Adversus cucullatum Minotaurum Wittembergensem* (Köln: Eucharius Cervicornus, 1523).

74 MINER, „Change and Continuity...”, 4.

75 Uo., 5.

kolák humanista pedagógiai reformjain munkáló hivatástudatának. Ő felelt a diákság zenei képzéséért, a templomi kóruséneklésért is.⁷⁶ Nem hallgatja el a munkájával járó veszélyeket: úgy tűnik, latin grammatikakönyve, valamint más: zenei, történeti és földrajzi tárgyú tankönyveinek összeállítása mellett nem kizárólag a Szent Lőrinc-plébániához tartozó, hanem a Szent Sebaldról nevezett iskolában folyó nevelésben is része lehetett, ugyanis „mindkét iskola” gondjával mentegetőzik-panaszkodik⁷⁷ – egy iskolában is legalább 200 diákja lehetett⁷⁸ –, latin grammatikakönyvének első nürnbergi (1511) és második, tübingeni (1513) kiadásának ajánlásait is többes számban: „ex scholis nostris” keltezéssel látja el.⁷⁹ Azaz bármelyik nürnbergi iskolába járt is éppen Sebald Heyden, találkozhatott Cochlaeus latinóráival.

A középkori grammatikaoktatási hagyományok és a reformáció oktatásra gyakorolt hatása közötti, átmenetinek tekinthető néhány évtizedben egy humanista, de katolikus iskolareform bontakozott ki Nürnberg városában. A reformtervek főként három, Észak-Itáliát is megjárt humanista baráti együttműködésének tulajdoníthatók, akik a város egyébként is jelentős személyiségei voltak: a humanista filológus és könyvgyűjtő városi tanácsstag, Willibald Pirckheimer (aki egyébként iskolainspektor is volt);⁸⁰ Anton Kress, a Szent Lőrinc-templom prépostja; és a templomhoz tartozó iskola, a *ludus litterarius* rektora, azaz Cochlaeus.⁸¹

Pirckheimer és Kress igyekezett átmenteni a négy latin iskolába a *Poetica* szellemiségét egy külön „ars humanitatis” kurzus formájában, amelyre mindennap egy délelőtti és egy délutáni órát szántak. Pirckheimer ezt időnként személyesen ellenőrizte. Az anyag az (új!) grammatika, költészet- vagy szónoklattan volt.⁸² A Szent Lőrinc-iskolában Cochlaeus vezette be ezt az új rendszert.⁸³

Mint már utaltam rá, a latin nyelvkönyvek, sőt kéziratok vernakuláris glosszái már több évszázados tanítási gyakorlat lenyomatai; a 15. században pedig egyre nagyobb teret nyer a népnyelv alkalmazása a latin grammatika magyarázatában, annak alárendelten. Ehhez képest Nürnberg városi tanácsának oktatási reformja valamelyest nagyobb szerepet szánt a német nyelvnek az iskolák curriculumáiban; amely viszont jobbra hagyományos maradt.⁸⁴

76 OTTO, *Johannes Cochlaeus...*, 27.

77 „...tot sunt curae tum utriusque scholae, tum musici certaminis” – Johannes COCHLAEUS, *Brevis Germaniae descriptio* (Nürnberg: Johann Weißenburger, 1512), VD16 M 2307. Idézi: OTTO, *Johannes Cochlaeus...*, 27.

78 Már 1485 körül 200-250 diák járhatott a Szent Lőrinc-iskolába. ENDRES, „Das Schulwesen...”, 177.

79 Viszont a *Tetrachordum musicest* (VD16 C 4402) „pro juventute Laurentiana” ajánlja. OTTO, *Johannes Cochlaeus...*, 39.

80 Uo., 20.

81 MINER, „Change and Continuity...”, 2–5, 18.

82 „...in der neuen regulirten grammatica und poesie oder arte oratoria” – BAUCH, „Die Nürnberger...”, 42; 55; ENDRES, „Das Schulwesen...”, 184.

83 BAUCH, „Die Nürnberger...”, 56.

84 A főbb olvasmányok: Donatus, *Doctrinale*; az evangéliumok; Cato disztichonjai és más didaktikus költemények, mint például a *Facetus* (*Liber Facetiae*); illetve a 12. századi ciszterciai költő, Alanus de Insulis művének tartott *Liber Parabolarum*. MINER, „Change and Continuity...”, 11–13.

1510-ben pedig további újítások léptek életbe a város négy latin iskolájában, köztük a két plébániai iskolában: a Szent Lőrincben és Sebaldban is.⁸⁵ A szabályzatból, bár szó szerint nem nevezi meg a kétnyelvűséget, kiderül, hogy a latin nyelv tanításában a diákok anyanyelvére, a németre is támaszkodtak. A táblára a tanár felírt egy-két sornyi latin verset vagy bölcs mondást – Cato disztichonjaiból vagy Salamon példabeszédeiből –, melynek értelmét négy- vagy kétsoros, általában párrimes, ütemhangsúlyos német fordítás világítja meg. Ezt az előírt bilingvis memoritert a tanulók lemásolták, este megtanulták, és rögtön másnap már fel is kellett mondaniuk. Ekkor a szóbeli számonkérés mellett latin és német kézírásukat is ellenőrzi a tanár.⁸⁶ A memoriterek megtanulása pedig a variáció, a verssorok, gnómius mondások szavainak ragozása révén a latin grammatika gyakorlását segíti elő – szóban és írásban egyaránt kétnyelvűen. Cochlaeus tankönyvéhez, a *Quadrivium*hoz pedig úgy köthető az új tanulmányi rendszabály, hogy a latin nyelvtan egyes jelenségeit, például az igeidőket a diákok német megfelelőikkel együtt gyakorolják; ez magyarázhatja a grammatikakönyv szórványos vernakuláris glosszáit, illetve arra vonatkozó magyarázatait, hogy milyen igeidőt, -módot, esetleg igeneves szerkezetet hogyan kell helyesen németül visszaadni. A szabályokból az is látszik, hogy a névszó- és igeragozás gyakorlásához a tanár általában az iskolai hétköznapiakhoz kapcsolódó szókincset magában foglaló szintagmákat, rövidebb mondatokat adott meg. Ennek ellenére fontos szabály volt az is, hogy a helyes latin beszéd rendszeres gyakorlásának érdekében a tanulók intézményesen szabályozott életének színterein – tehát az iskolában, a templomban, a kórusban és a körmeneten – kizárólag latin nyelven válthattak szót egymással; ellenkező esetben büntetést kaptak. Mindennek fényében értelmezem majd Cochlaeus grammatikájának szórványos népnyelvű fordításait.

A *Quadrivium grammatices*

Johannes Cochlaeus az általa szerkesztett új latin nyelvtannak „A grammatika négyes útja” címet adta (*Quadrivium grammatices*). A tankönyv először 1511-ben jelent meg Johann Stuchs nürnbergi nyomdájában, alig egy évvel azután, hogy Cochlaeus elfoglalta iskolarektori állását.⁸⁷ A *Quadrivium* a címének megfelelően négy nagyobb egységből áll: tárgyalja az alaktant, a mondattant, a kiejtés szabályait és a helyesírást. Mélyebb szerkezeti és tartalmi elemzésétől eltekintek, mivel ezúttal a legfontosabb szempont a népnyelvű részletek jelenléte és milyensége.

Mennyiben humanista szellemű, illetve mennyire középkorias még a *Quadrivium*? Noha a *Doctrinale* alkalmazásától inkább elhatárolódik, mégis ragaszkodik Donatus-

⁸⁵ Részletesen ismerteti: OTTO, *Johannes Cochlaeus...*, 12–20.

⁸⁶ Uo., 14–16.

⁸⁷ Johannes COCHLAEUS, *Quadrivium Grammatices Ioannis Coclaei Norici Artium Magistri: Norinbergae nuper elucubratum, pro iuventute Scholae Laurentianae* (Nürnberg: Johann Stuchs, 1511), VD16 C 4365. A továbbiakban QG 1511.

hoz és Priscianushoz, episztolasegédletében pedig a középkori *dictamen* divízióihoz. Példaanyagában azonban bőséggel vezeti be a görög-római mitológia és történelem alakjait, feltűnően hiányoznak viszont a szentírási idézetek, s ha akadnak is, szinte elvesznek a klasszikus auctorok sűrűjében.⁸⁸

Az első kiadás (1511)

A *Quadrivium grammatices* első kiadásának már címdala is arról tanúskodik, hogy szerzője, Cochlaeus kimondottan a nürnbergi iskolásoknak szánta.⁸⁹ Keletkezésének fő okát abban jelöli meg, hogy a meglévő nyelvtankönyveket alkalmatlannak tartja: az ókoriakat és a kortárs itáliaiakat is. Elégedetlenségének a prológusban is hangot ad: fölöslegesnek tűnhet még egy grammatikakönyv, miközben annyit és annyiféle írtak már – megfelelő még sincsen. Dacára ennek a határozott ellenvéleménynek, újító szándékának, a mű természeténél fogva mégis erős gyökerekkel kapaszkodik elődei sorába, és – mint Aino Kärnä rámutat⁹⁰ – a *Quadrivium* inkább kompilációnak tekinthető. Cochlaeus műve első kiadását a nürnbergi Szent Lőrinc-templom prépostjának, Anton Kressnek⁹¹ ajánlja, akinek templomához iskola tartozott. Az iskolamester hálásan méltatja Kress hozzájárulásait a helyi oktatás körülményeinek javításához, mint például egy olvasóterem (*lectorium*) megépültét és a „stipendium” emelését, valamint hogy támogatta a reformtörekvéseket. Sőt, az 1513-ban Tübingenben megjelent második kiadás dedikációjában már arról is beszámol Kressnek, hogy az ezer példányban megjelent elsőből mi mindent tanulhattak meg a gyerekek.

A grammatika összeállítására saját bevallása szerint Cochlaeust az imént említett Kress prépost tanácsa,⁹² illetve tanítványai iránti szeretete indította,⁹³ hogy megfelelő tankönyvet adhasson a kezükbe, mely „serkenti zsöngé szellemüket”.⁹⁴ Célját a tömörség, az érthetőség és a változatosság hármas eszményében fogalmazta meg, a világos tagolás pedig a megjegyezhetőséget segíti.⁹⁵

88 MINER, „Change and Continuity...”, 19–20.

89 „Ad foelices primum juventutis Nurenbergensis, deinde caeterorum successus scholasticorum in luce emittitur.”

90 Lásd KÄRNÄ, „Johannes Cochlaeus...”

91 Kressről bővebben: ОТТО, *Johannes Cochlaeus...*, 50–53.

92 „Etenim tuo hortatu instaurata est politiorum litterarum schola” – QG 1511.

93 „meosque erga discipulos amore promotus” – uo.

94 „tenera eorum ingenia excitare” – uo.

95 „verborum brevitate, sententiarum facilitate ac varietate materiae; memoriam insuper adiuvere bono ordine” – uo.

Kress mellett a nürnbergi iskolareformok harmadik prominens szereplője, Willibald Pirckheimer (1470–1530) is előkelő helyet kap a *Quadrivium* paratextusaiban. „Bilibaldus Pyrckheimer” részére is ajánló-köszönő levelet címez Cochlaeus,⁹⁶ melynek keltezése a kiadással megegyező, 1511-es. Az ő patrónusi oltalmába ajánlja⁹⁷ tankönyve 1513-as kiadását is. Pirckheimer kérte fel Cochlaeust a grammatika megírására. Egész életükben sűrűn leveleztek. (Cochlaeus pályáját, gondolatvilágát Carl Otto jobbára ebből rekonstruálta.) Cochlaeusra nagy hatással lehetett a szenvedélyes könyvgyűjtő humanista személyisége és műveltsége; az ő révén barátkozott össze Albrecht Dürerrel.⁹⁸

Az első kiadást bevezető levél megemlíti Pirckheimer gazdag humanista könyvtárát.⁹⁹ A bibliofil városi tanácsos nem csupán támogatója volt Cochlaeusnak – s ő használhatta is ezt a páratlan gyűjteményt –, hanem a humanista műveltségeszmény és klasszikus nyelvtudás példaképe is előtte. Pirckheimer könyvgyűjtése és tanulmányai kapcsán tudtommal még nem részletezték a kétnyelvű olvasás, az összevető nyelvtanulás szerepét, ami pedig jellemzője Cochlaeus latin grammatikájának is. Épp úgy alapozza a latint egy már ismert nyelvre (a németre), ahogyan a patrónusa a görögöt a latinra. De klasszikus és vernakuláris nyelv viszonylatában is akad a gyűjteményében arra példa, hogy egyazon műnek több nyelven megjelent kiadásait őrizte. Könyvtára alapján tehát Pirckheimertől sem állhatott távol a tudatosan többnyelvű nyelvtanuló olvasás gyakorlata; nem műtárgyakat, hanem szövegeket gyűjtött. Saját kora irodalmát is figyelemmel kísérte, de a leginkább a görög és a latin klasszikusok, sőt, héber nyomtatványok is érdekelték. Dürer tervezte meg héber–görög–latin ex librisét.¹⁰⁰ „Mindkét nyelvben igen jártas” volt (*utriusque linguae peritissimus*), ahogyan a korban bevett formula a latin- és görögtudás elválaszthatatlan egységére utal. Konrad Celtisnek azt írta 1504-ben, hogy valamennyi, eddig Itáliában nyomtatásban megjelent könyv a birtokában van.¹⁰¹ Szerkesztői-műfordítói munkája is jelentős; fordításaihoz többek közt budai eredetű patrisztikai kéziratokat is felhasznált, s így közvetíthette a görög egyházatyákat (például Nazianzi Szent Gergelyt, Hitvalló Szent Maximoszt) a korai reformációnak.¹⁰²

Így feltehető, hogy a korai kétnyelvű könyvek használatának vonatkozásában, mivel a könyvtárban kellett lennie bilingvis ősnymtatványoknak is, érdemes lenne megvizsgálni Pirckheimer közvetítő szerepét az itáliai és a német humanisták közt, vala-

96 *Epistola ad Bilibaldum Pyrckheymer*. Uo., 38v (recte: 37v).

97 „suscipe igitur, mi patrone, tuam in clientelam, hoc nostrum compendium” – Johannes COCHLAEUS, *Quadrivium Grammatices* (Tübingen: Thomas Anshelm, 1513), VD16 C 4366, a1v. A továbbiakban QG 1513.

98 OTTO, *Johannes Cochlaeus...*, 53–59.

99 „locupletissimam possideas bybliotheam, librorum quidem tam latinorum, quam graecorum” – QG 1511.

100 NÉMETH András, „Willibald Pirckheimer and His Greek Codices from Buda”, *Gutenberg-Jahrbuch* 86 (2011): 175–198, 175.

101 Emile OFFENBACHER, „La Bibliothèque de Willibald Pirckheimer”, *La Bibliophilie* 40 (1938): 7:241–263, 243.

102 A két kézitratról és Pirckheimer fordításairól: NÉMETH, „Willibald Pirckheimer...”

mint egyéni – tanulmányi, filológusi – motivációit gyűjteménye kialakítása mögött. Nemcsak városi, hanem országos szinten is kiemelkedő humanista magánkönyvtárát részletesen Emile Offenbacher ismertette.¹⁰³ Pirckheimer figyelemmel kísérte a német és az itáliai könyvkiadást is, és hol személyesen, hol megbízottjai útján vásárolt belőle.¹⁰⁴ Ezekből a megbízásaiból fény derül rá, hogy a szövegváltozatok érdekelték: beszerztette az Aldus-féle görög *Psalteriumot*, de a Milánóban megjelent s latin kommentárral ellátott görög zsoltároskönyvet is. Úgy vélem, ez a Johannes Crastonus-féle fordítás lehet, minthogy Pirckheimer birtokában volt a milánói tudós bilingvis *Aesopus*-kiadása,¹⁰⁵ valamint görög–latin szótára is.¹⁰⁶ Néhány Arisztophanész-komédiából pedig szó szerinti, tudós fordítást kívánt készíttetni, s érdeklődéssel várta az Aldus-féle trilingvis *Szentírás* megjelenésének hírért is, amelynek terve eljutott hozzá – bár végül soha nem valósult meg.¹⁰⁷ „Régi görög és latin” könyvekről szóló lelkes híradása Johann Reuchlinnak¹⁰⁸ jelenthet akár bilingvis nyomtatványokat is, s ez esetben görögtudása autodidakta fejlesztésének eszközeit. Az egynyelvű görög Aldina-Arisztophanész¹⁰⁹ előszava szerint boldogok, akik mostanság tanulnak görögül, hiszen könnyen és rövid idő alatt elsajátíthatják – immár megvan ehhez mindenük, csak a kellő elszánásnak lehetnek híján.¹¹⁰ (Bár Pirckheimer egy tükörfordításra is vágyott e kiadás mellé.)

Pirckheimer könyvtárában természetesen megvolt Cochlaeus grammatikája is,¹¹¹ s benne a neki címzett hálás ajánlás. Cochlaeus grammatikájának módszertani repertóriumából nem hiányzott a németről latinra és a latinról németre fordítás sem, azaz feltételezte, hogy a helyes és tudatos nyelvhasználat az egyes nyelvi struktúrák összevetéséből (és ennek a lépésnek a fordítás folyamatába történő aktív bevonásából) leszűrhető reflexió folyamánya lehet csupán.

Népnyelvű részletek Cochlaeus grammatikájában

A *Quadrivium grammatices* kétnyelvűsége részleges és szórványos, ám saját korában kiemelkedőnek mondható a népnyelvi betoldások mértékének tekintetében.¹¹² Így leírásukban először a mű összes kiadásában közel megegyező szöveghelyekre keríték sort,

103 OFFENBACHER, „La Bibliothèque...”

104 Többek közt Cochlaeus is járt helyette görög könyvek után. OTTO, *Johannes Cochlaeus...*, 78–101.

105 AESOPUS, *Vita et fabulae* (Milano: Bonus Accursius, 1480 körül), GW 313.

106 JOHANNES CRASTONUS, *Lexicon Graeco-latinum* (Venezia: Aldus Manutius, 1497), GW 07814.

107 LEONA ROSTENBERG, „The Libraries of Three Nuremberg Patricians 1491–1568”, *The Library Quarterly: Information, Community, Policy* 13 (1943): 1:21–33, 23, doi: [10.1086/615655](https://doi.org/10.1086/615655).

108 1512-ben, Trèves-ben. LUDWIG GEIGER, szerk., *Johann Reuchlins Briefwechsel*, Bibliothek des Literarischen Vereins in Stuttgart 126 (Stuttgart: Literarischer Verein, 1875), 183. Idézi ROSTENBERG, „The Libraries...”, 24.

109 ARISTOPHANES, *Comoediae novem (graecae)* (Venezia: Aldus Manutius, 1498), GW 07814.

110 „facile enim ac brevi graecam linguam, nisi ipsi sibi defuerint, consequuntur” – uo.

111 Az 1513-as kiadás – két példányban is. OFFENBACHER, „La Bibliothèque...”, 254.

112 „Einzigartig zu der Zeit ist die Heranziehung der Volkssprache in dem Umfang wie hier. Man kann fast von einer frühen kontrastiven Darstellung reden.” KÄRNÄ, „Johannes Cochlaeus...”

majd rátérek azokra, amelyekkel Hieronymus Gebweiler toldotta meg átdolgozásában az eredeti művet.

Az első, 1511-es kiadást a lényegét tekintve változatlan 1513-as követi; az 1514-ben, 1515-ben és 1519-ben megjelent kiadások azonban Gebweiler keze nyomán immár a *Rudimenta* címet viselik.¹¹³ Jelentős a bővülés a grammatikakönyv német nyelvű anyagában; ám a bizonyosan Cochlaeushoz köthető német részleteket megvizsgálva kitűnik, hogy ezen népnyelvre irányuló törekvés folytatásának tekinthetők a Gebweiler-féle hozzátételek, amelyből következik az a nyelvpedagógia is, amely az iskolai dialóguskönyvek és a terentiusi florilégiumok hagyományával összefonódva Sebald Heyden többnyelvű párbeszédgyűjteményei révén indulhatott diadalútjára.

Cochlaeus grammatikakönyve tehát csíráiban már tartalmazza azokat a törekvéseket, amelyek a humanista iskolai dialógus hagyományával kereszteződve szerepet játszhattak a *Puerilium colloquiorum formulae* keletkezésében. Ezek a jellemzők a népnyelvű interpretáció jelenléte, a párbeszédes jelleg és a mindennapi iskolai környezetet tükröző, a diákok számára ismerős tematika.

Hogyan von be vernakuláris nyelvű részleteket grammatikájába Cochlaeus? Már a tartalomjegyzék megmutatja, hogy Cochlaeus a latin alaktan részének tekintette bizonyos grammatikai meghatározottságok német megfelelőit is. A IV. traktátus címében¹¹⁴ szerepel a *Teutonice interpretandi* kifejezés: az ige- és a főnévragozásokhoz kapcsolódik ezek fordítása. A *teutonica interpretatio* taglalása az alábbi témaköröknél mutatkozik meg: a német névelő ragozása a latin nyelv öt esetével, a jelzős szerkezetek, valamint a négy igemód (indicativus, imperativus, optativus, coniunctivus) és az igenevek (infinitivusok, participiumok, különösen a *participium coniunctum*) fordítása. Helyet kap a passzív és személytelen igeragozások megjelenése a latin és a német nyelvben, továbbá egyes határozószók, kötő- és elöljárószók német megfelelői.

Cochlaeus a latin grammatikán keresztül, közvetetten a német nyelv kifejezési formáiról is ír, hogy segítse a németről latinra való helyes fordítást, és erősítse a nyelvhasználat tudatosságát. Ez a bilingvizmus azonban szórványos: nem látszik következetesnek, hogy mely példák jelennek meg mindkét nyelven, a helyes fordítás metanyelvi reflexióival. Meglétükben is, elrendezésükben is esetlegesek ezek a német nyelvű értelmezések: hol sorokba, oszlopokba rendeződnek, hol folyamatos szöveget alkotnak, anélkül, hogy vizuálisan megfelelneek tartalmuk logikájának.¹¹⁵ Ray Schrire a grammatikakönyvek paradigmáinak az elrendezésben megmutatkozó átalakulását kognitív és materiális tényezők kölcsönhatásaként elemezve hangsúlyozza a lineáris megjele-

113 Miner nem ír a Gebweiler-redakcióról, Cochlaeus grammatikáján az 1515-ös strassburgi kiadást érti. MINER, „Change and Continuity...”, 19.

114 „Tractatus quartus de formis declinandi, coniugandi et Teutonice interpretandi casus et tempora”

115 Például: „De forma interpretandi teutonice tempora: Tu legis / du lißt. Ille legit / der lißt. Nos legimus / wir lesen. Vos legitis / ir lesent. Illi legunt / die lesent. [...] Lego, id est sum legens / ich bin lesen. Ioannes legit, est legen / ist lesen. Legebat: erat legens / was lesen.” JOHANNES COCHLAEUS, *Grammatica, Rudimenta ad Latine linguae usum necessaria, Continens sive prosa sive carmine Latine scribendum loquenduve sit* (Strassburg: Johann Prüß [II.], 1515), VD16 C 4369, 30v. A továbbiakban QG 1515. Hasonló elrendezésben, „De formis interpretandi tempora” cím alatt a QG 1511-ben is megtalálható (22v).

nítés táblázatosssá alakulásának tanulástörténeti jelentőségét, és az oktatási gyakorlat változását is, mely ugyancsak formálja a megjelenítés tendenciáit. Ebből az következik, hogy a vizuálisan transzparenssé tett morfológia logikája tanári közvetítés nélkül lesz hozzáférhetőbb, a nyelvtan mentális képe pedig letisztultabb, s ez előmozdíthatja a népnyelvek grammatikájának strukturáltabb szemléletét is.¹¹⁶ Cochlaeus grammatikájából viszont úgy tűnik, hogy akkor és ott ennek az átmenetnek kisebb jelentőséget tulajdonítottak, eszközként nem éltek vele.

Például a kijelentő módnál (*Teutonica indicativi interpretatio*) a megfeleltethető ige-idők két paradigmája táblázatszerűen rendeződik.¹¹⁷

ego	doceo	ich	ler	ego	lego	ich	liß
	docebam		leret		legebam		laß
	docui		hab gelert		legi		hab gelesen
	docueram		het gelert		legeram		het gelesen
	docebo		wird leren		legam		wird lesen

Bár a *Formulae* előzménytörténetében betöltött, általam feltételezett szerepe szempontjából nem az ilyen jellegű szórványos kétnyelvűségpéldák a leginkább mérvadók, mégis figyelemreméltó, hogy míg a kétnyelvű dialóguskönyvek német fele – legalábbis a kezdetekben és a szerzői elgondolásoknak megfelelő funkciót tekintve – alárendeltnek mondható a párhuzamosan elhelyezett, latin nyelvű szöveghasábhöz képest, kizárólag a megértést támogató szerepe van, önmagában nem érdemes a tanulmányozásra, addig a Cochlaeus-féle grammatika helyenként az összehasonlításból származtatva már az „apanyelvről” (*patria lingua*), a németről is szűr le tudnivalókat – igaz, többnyire a helyes latinság viszonylatában. A német és a latin „névelők” különbségeit számba vevő szakaszban például megjegyzi, hogy az anyanyelvi használatot kell figyelembe venni, nem pedig a latin nyelvtani nemet.¹¹⁸ Ezt szemléltetendő mindhárom nemből feltüntet három-három főnevet, melyeket a német másik nembe sorol.¹¹⁹

A jelzős szerkezetek fordításának tárgyalásakor (*Teutonica adiectivi cum substantivo interpretatio*) is mind az öt esetben és mindhárom nyelvtani nemben fel van tüntetve egy-egy jelzős szerkezet – németül határozatlan névelővel kiegészülve – egyes és többes számban is, így a tankönyv nem pusztán a latin szerkezet helyes értelmezését mutatja be:¹²⁰ „Ebből a példából megértheted, hogyan kell németre fordítanod a mellékne-

116 Ray SCHRIRE, „Shifting Paradigms: Ideas, Materiality and the Changing Shape of Grammar in the Renaissance”, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 84 (2021): 1:1–31, doi: [10.1086/JWCI84010001](https://doi.org/10.1086/JWCI84010001).

117 QG 1511, 22r.

118 „Vides, candide lector, quod latinis articulis Teutonici non respondent, sed quilibet latinus potest per triplicem teutonicum exponi et contra. Igitur in articulorum interpretatione sequi oportet usum patriae linguae: non artem aut analogiam.” Uo., 17v.

119 Például: „hic vir, der Mann; hic sol, die Sonne; hic equus, das Pferd” – QG 1515, 25v.

120 *Teutonica adiectivi cum substantivo interpretatio*. QG 1511, 17v–18r.

vet a hozzá tartozó névszóval együtt.¹²¹ A fordításra a *teutonice interpretare* szerkezetet és a *teutonizare* képzett igét is használja Cochlaeus, olykor pedig a (*cum*) *linguā vernaculā* ('hazai nyelven') kifejezést, ám ebben nincs rendszer.¹²² Az említett példák közül pedig minden férfi, nő (és állat) leginkább üdvös és célravezető tevékenysége rajzolódik ki: Vergilius olvasása. A költő neve a német mondatban accusativusban marad.¹²³

Ugyancsak kétnyelvűen prezentált igealak-megfeleltéseket találunk a kötetben folyamatos szöveg formájában is.¹²⁴ Az összetett igealakokat, például a passivum tárgyalásánál, Cochlaeus *circumloquium*nak, azaz körülírásnak nevezi – a nyelvreírás kiindulópontja tehát továbbra is egyértelműen a latin; a német szempontjából ez csupán kísérlet a segédige fogalmának megragadására.

Az imperativus esetében ugyancsak folyamatos szövegben adja közre a tankönyv a fordítási lehetőségeket,¹²⁵ azonban kiemeli, hogy többféle adódik.¹²⁶ Az optativusnál¹²⁷ jelen van az oszlopba rendezett és a folyamatos szövegű latin–népnyelv megfeleltetés is, ebből is látszik, hogy ekkoriban még nem volt evidencia a grammatikai paradigmák logikai szervezőelvet is közvetítő táblázatos szemléltetése. A fordítási lehetőségek számbavétele nem a német nyelv leírásához viszi közelebb az olvasót, hanem az optativus jelentésének tudatosításához.¹²⁸ Hasonló tendenciák figyelhetők meg a többi igemód, valamint az igenevek leírásánál, fordításaik alkalmi mellékelésénél is, azonban itt nem a megszólalás egységeiről, hanem paradigmák elemeiről van szó, amelyek nem rendeződnek párbeszéd formába. Innen is kiemelnék azonban egy szemléletes példát arra, hogy mutatkozik törekvés a német nyelv leírására, de a helyes fordítás viszonylatában és korlátozottan tudatos terminológiaalkotással, amint a személytelen passzívum német fordításánál (például *legitur* – *man list*) látszik: „hozzátételről” vagy ugyanazon oldalon belül „szótagról” ír Cochlaeus: „cum additione”, illetve „cum hac syllaba: man.”¹²⁹

121 „Ex isto exemplo intelligis, quomodo debes teutonice interpretari nomen adiectivum cum suo substantivo.” Uo., 18r.

122 A *vernacularis* szó humanista ártértelemezéséről: Johann RAMMINGER, „Humanists and the Vernacular: Creating the Terminology for a Bilingual Universe”, in Trine Arlund HASS és Johann RAMMINGER, szerk., „Latin and the Vernaculars in Early Modern Europe”, *Renæssanceforum: Tidsskrift for renæssanceforskning* 6 (2010): 1–22.

123 „Vir, mulier, animal legens Virgilium; Ein man der, fraw die, tyer das, da list oder lesende Virgilium.” QG 1511, 18r.

124 Például: „Tu legis / du list. Ille legit / der list. Nos legimus / wir lesen...” Uo., 22v.

125 Például: „Lege lisz, vel du solt lesen...” Uo., 22v.

126 „exponitur autem teutonice bifaria” – uo.

127 Uo., 23r.

128 „Optativus tripliciter exponitur” – Johannes COCHLAEUS, *Grammatica Io. Cochlei Norici: Rudimenta ad Latinae linguae usum necessaria continens, sive prosa, sive carmine latinae scribendum* [...] *Alexandri etiam versiculis utilioribus introsertis* (Strassburg: Reinhard Beck, 1514), VD16 C 4368, 29v. A továbbiakban QG 1514.

129 QG 1511, 24r.

Az adverbiumok alfejezetében a német megfelelőikkel is ellátott példasor olykor párbeszedszerű jelleget ölt. „Az adverbiumok jelentésük sokféle típusa szerint különféleképp alkotnak csoportokat németül. Emiatt alkalmasnak tűnik, hogy kezdésnek néhányat közülük röviden lefordítsunk, általános jelentésük fordítását a helyhatározókról véve” – írja Cochlaeus.¹³⁰ Ezt a felvezetést követi folyamatos szöveggént közreadva, zömmel kérdés-felelet formában, többféle válaszlehetőségként elrendezve a latin adverbiumok német fordításának mintagyűjteménye.¹³¹ Ezen kétnyelvű példákat német felület magyarra váltva idézem:

Quo curris? Hová szaladsz? Romam. Rómába. Huc. Ide. Istuc. Oda. Illuc. Amoda. Quaitur Nurnberga Romam? Hogyan lehet eljutni Nürnbergből Rómába? Augusta. Augsburgon keresztül. Hac. Erre. Istac. Arra. Ubi moratur papa? Hol tartózkodik a pápa? Romae. Rómában. Hic. Itt. Istic. Ott. Illic. Amott. Ubique. Mindenütt. Nusquam. Sehol. Usquam. Alicubi. Valahol.

Az időhatározókat felvonultató, ugyancsak kétnyelvű rész mozdul el a valószerűbb „dialógus” irányába (a jegyzetben csak latinul idézem). Például a „Mikor olvasol?” (Quando legis? Wen listu?) kérdésre több elfogadható választ is megad: reggel, későn, avagy este, rögvest, éjszaka, egykor.¹³² Hasonló feleletek követik a múlt és a jövő idejű rákérdezést is.¹³³ Azonban az olvasás időtartamára és tempójára rákérdező példamondatok nevelési értelemben is olvashatók, a valós körülményekre is utaló példaadásként: a megkérdezett *egész évben, folyamatosan, gyorsan* olvassa (természetesen Vergiliust).¹³⁴ Cochlaeus nyelvtankönyvében a grammatikai példaanyag jelentős része Vergiliustól származik, számos alkalommal szereplője is a mondatnak.¹³⁵

A számnévi adverbiumoknál már pusztán a példák felsorolását találjuk, tankönyvi kontextus nélkül. Figyelemreméltó azonban az a tanári útmutatás, amely rögzíti, hogy amellet, hogy olvasmányainkban gyakran feltűnnek, célszerű a mindennapokban is gyakorolni ezeket a kifejezéseket és német jelentésüket¹³⁶ – ami talán párbeszéd formában a legcélszerűbb.

130 Uo., 24v.

131 Uo., 24v–25r.

132 „mane, sero vel vesperi, statim, nocte, hora prima” – uo.

133 „Quando legisti? Heri. Modo. Nuper. Dudum. Pridem. Ante biduum. Hora tertia. Nudiustercius. Quando leges? Cras. Perendie. Olim. Aliquando. Post triduum. Hora secunda.” Uo.

134 „Quamdiu legisti? Semper. Totum annum. Tres horas. Continuo & assiduo. Quamcito legisti Virgilium? Tribus horis. Repente vel subito. Illico confestim. Extemplo. Continuo.” Uo.

135 A költő kanonikussága a középkoron át a humanista kánonokig megingathatatlanak bizonyult: példait az újabb tankönyvek megöröklék, prófétai tekintélye pedig megerősíti. BALASSA, *A latintanítás...*, 291.

136 „Aliorum significantiae ex crebra lectione quotidianoque usu facile haberi poterunt.” QG 1511, 25r.

Ezen szakasz bemutatását egy olyan megjegyzéssel zárom, amely bizonyos fordítástechnikai korlátokra irányítja az olvasó figyelmét. Ha a fordítás megoldhatatlannak tűnik, akkor a hagyományos beszédrészek közül akad, amely így magából a tankönyvből is kimarad. „Minthogy a »közbevetések« [indulatszavak] a lélek érzéseit követik, nem pedig fogalmat, nem könnyű őket németül »kifejezni« [visszaadni]. Ezért azokat elhagyjuk.”

A tankönyv Donatus-kommentár szakasza jóval kevesebb népnyelvű közbevetést tartalmaz, ugyanakkor látványosabb a párbeszédesség és az iskolai témák jelenléte, ám mivel az auktoridézetek száma is megnő, természetesen nem minden példamondat illik a diákok mindennapjaihoz. A párbeszéd itt a grammatikakönyvekre oly jellemző erótematikus felépítés hagyományának folytatója. Az igei részben több a német fordítással ellátott példa, főleg olyan esetekben, ahol a fordításkor strukturálisan eltérő megoldáshoz ajánlatos folyamodni, így innen idézek párat. A személytelen igéknél az „es”, illetve a „man” szócskák közbeiktatását szemléltetik ilyesféle példák: *predatur – man raubt*;¹³⁷ *legitur – man liest*.¹³⁸

Témánk felől érdekesebbek azok a részek, ahol a példák – ismét helyhatározók – immár tényleges párbeszéd formáját öltik. Ebben a szakaszban viszont kizárólag latinul, olyasféle mondatpárokban, mint például: „Quo vadis? Norinbergam. Ubi habitas? Athenis.”¹³⁹ Talán még közelebb állnak a párbeszédesség gyakorlatokat sejtető frázisgyűjteményekhez azok a példamondat-felsorolások, amelyek kísérőszövegük szerint viszont a kérdőszavakat és a rájuk adható tipikus válaszokat listázzák, különösen azokat a kivételeket, ahol kérdőszó és válasza nem azonos esetű. Mivel a fordítás tanítása ezekben a paragrafusokban nem cél, az „interpretatio Teutonica” itt is elmarad. A rövid párbeszédesség konstruálásának eredője tehát kimondottan grammatikai, a végeredmény ugyanakkor a dialóguskönyvek mondatanyagát idézheti fel, még ha a mondatpárok egymáshoz nem is kapcsolódnak túl szorosan.¹⁴⁰

A helyhatározó a megjelenés helyéhez igazított (Nürnberget említi meg); az említett tevékenységek között pedig a leggyakoribb az olvasás és a könyvvásárlás. De legalább ennyire a vergiliusi eclogák auktorszövegének világában is járunk olykor a tanulásra vonatkozó iskolai kérdezz-felelek gyakorlata közepette: „Kié ez a nyáj? Meliboeusé.”¹⁴¹

Érdemes azonban úgy is áttekinteni a *Quadriuvium grammatices* kiadásait – azon részeit, melyek közel változatlanok maradnak –, hogy egyszerre legyünk tekintettel a párbeszédességre, a népnyelvű fordítás jelenlétére és a tanulással vagy olvasással kapcsolatos, iskolai vonatkozású tartalomra (amelyek elsődleges célja nyelvtani jelenség szemléltetése). Efféle példák, amelyekhez helyenként német fordítás is járul: *O, utinam studeres! Petii, ut studeres. Mallem esse doctus, quam dives. Taceamne an loquar? Soll ich*

137 Uo., 45r.

138 QG 1513, i3r.

139 QG 1511, 48r.

140 „Quomodo vales? Bene. Cur huc venisti? Gratia studii. Quo vadis? Norinbergam. Quid agis? Vaco litteris. Quanti emisti librum? Tribus talentis. Cuius plaeus [sic!] est hoc dolium? Vino. Quantum distat? Tribus stadiis. Cuius est haec domus? Mea etc.” Uo., 51r.

141 „Cuium est hoc pecus? Meliboei.” Uo.

*schweygen oder soll ich reden?*¹⁴² A teljes mondatokat leszámítva is gyakran az olvasás a példaszó az igenevek fordítási lehetőségeinél.¹⁴³ Megjelenik a tanári tekintély megfogalmazása,¹⁴⁴ illetve a tanterv egy része hely- és időmeghatározással kísértén.¹⁴⁵

A kiadás (és a használat feltételezett) helyének megjelölése gyakori a helyhatározók leírásának egynyelvű, ám párbeszédszerű szakaszában – Nürnberg mellett egyébként Padovát, majd a már strassburgi kiadásoknál (1514, 1515) „Argentínát” olvashatunk itt, alighanem a lokális használatához igazodó behelyettesítés szándékával: ahol a korábbi kiadásokban „Norinbergae” állt.¹⁴⁶ A helyi jellegre, személyre szabás rokonszenvesebbé teheti a grammatikát.¹⁴⁷ Ahogyan Cochlaeus (és utóbb Culmann), Molnár Gergely is fontosnak tartotta, hogy a latin nyelvtant a helyi közösséghez „honosítsa” a földrajzi nevek cseréjével a maga kolozsvári Donatus–(Cochlaeus–Culmann)–átdolgozásában.¹⁴⁸

A későbbi kiadások népnyelvű részletei

A népnyelviség, a párbeszédedesség és az iskolai szcenírozás szempontjából azonban külön is megvizsgálandó az 1514-es, 1515-ös és 1519-es kiadás. Cochlaeus 1514-ig tanított Nürnbergben, utána más elfoglaltságok kötötték le, ezúttal is Pirckheimer megbízásából. 1515 és 1519 között Itáliában tartózkodott,¹⁴⁹ patrónusa három unokaöccsét kísérte nevelő- és görögtanárként;¹⁵⁰ ő maga jogi és teológiai tanulmányokat folytatott, s a héber nyelv is foglalkoztatta. Ezek a verziók tehát már egy strassburgi iskolamester és grammatikáiró, Hieronymus Gebweiler (1480–1545) szerkesztményei. A mű új címe *Rudimenta* lett.¹⁵¹ Népszerűségét az is mutatja, hogy külön latin–német szójegyzék is készült hozzá kiegészítésül.¹⁵²

142 Uo., 23r.

143 Például: volo legere, cupidus legere, legere est bonum, tempus legendi, venio lectum, difficile lectu; pueri legendo et audiendo proficiunt, delector legendo Virgilium. Uo., 23v; 46r.

144 „Tuum est regere, qui es praeceptor.” Uo., 51r.

145 „legitur Norinbergae Virgilium” – uo., 42r; „hac hyeme legitur Virgilium” – QG 1515, 45r.

146 Például: studeo Norinbergae, fui Patavii, visito scholas Norinbergae aut Patavii [...] Quo vadis? Norinbergam. Cur huc venisti? gratia studii. Quo vadis? Norinbergam etc. (QG 1511, 48r.) fui Norinbergae tres annos vel tribus annis – Quamdiu fuisti Norinbergae? Tres annos. (Uo., 51v.) Fui Argentinae [= Norinbergae] tres annos vel tribus annis. (QG1514, 52v.) Visito scholas argentinae. (Uo., 50r.)

147 Guarino a *Franciscus* nevet deklinálja görögül, egy tanítványa kedvére. Erótémata-compendium: Antonio ROLLO, *Gli Erotemata tra Crisolora e Guarino* (Messina: Centro Interdipartimentale di Studi Umanistici, 2012), 156. Johannes Stetmaister ingolstadti tanár pedig családtagjait és diákjait örökíti meg így. Xander FEYS és mások, szerk., *Student Notes from Latin Europe (1400–1750): A Research Companion* (Leuven: Leuven University Press, 2025), 244.

148 BARTÓK, „Tölünk...”, 432.

149 OTTO, *Johannes Cochlaeus...*, 59; 78–138.

150 Már 1515-ben feladja hivatalát. ENDRES, „Das Schulwesen...”, 184.

151 QG 1514.

152 Georg Altenheimer, Gebweiler munkatársa állította össze 1515-ben. OTTO, *Johannes Cochlaeus...*, 35–36.

Gebweiler elismerően szól Cochlaeus alaposságáról, mégis úgy érzi, hogy a *Quadriviumot* meg kell toldania az Alexander de Villa Dei-féle *Doctrinale*, egy 13. századi, leoninusokban íródott grammatikai kompiláció részleteivel („a hasznosabb versikékkal”). Ezeket egynyelvű latin idézetek formájában illeszti be. A vegyes fogadtatás eshetősége hidegen hagyja. „Alexander utálói fintorogni fognak, akár a rinocérosz, jól tudom. Hanem hogy a homlokuk sima-e vagy összeráncolják, az nekem egyre megy.”¹⁵³ A későbbi kiadások is tanúsítják, hogy Gebweiler kitartott a *Doctrinale* mellett. „Mások ám morogjanak csak, lármáznak, káromlanak, csináljanak, amit csak akarnak, úgysem tudják eltörölni az ilyen hasznos és tömör memoritereket. Az Alexandertől valókat értem ez alatt.”¹⁵⁴

Cochlaeus, mondhatni, fintorgott. „Hiszen a serdülők minálunk már kislány koruktól töltekeznek Alexander versikéivel, amelyek csakugyan rövidek, de fésületlenek, hiányosak és bőbeszédűek is...”¹⁵⁵ S a virágzó ifjúságnak ebben kell felőrlődnie.¹⁵⁶ Persze a többi meglévő tankönyvvvel sem elégedett – ezért is ír újat. A nürnbergi latin iskolák egyébként 1510-ig – tehát ameddig Cochlaeus nem kapott megbízást a grammatikairásra – megtartották a *Doctrinalét*; kemény kritikával illette viszont a poétikai iskola már említett tankönyvének szerzője, Heinrich Grieninger.¹⁵⁷ Előbeszédében leszögezi, hogy lassabban is, nehezebben is tanulnak „Alexander Gallus” homályos és alkatatlan verseiből, amelyek elnyomják a diákság senyvedő értelmét.¹⁵⁸ Egy ajánlóvers tollából pedig a kemény szavú „Kakas” csúf kornyikálásának helyettesítésére – a barbárság elűzésére – dicséri fel Grieninger könyvét.¹⁵⁹

Noha a *Doctrinale* szellemiségétől éppenséggel nem idegen a vernakuláris („laikus”) nyelvek segítségül hívása,¹⁶⁰ s készült is hozzá rengeteg glossza és kommentár, homályos sűrűsége mégis kikezdte népszerűségét. Az itáliai humanisták is, bár építettek rá,

153 „Torquebunt (scio) nasum rinocerotis more Alexandromastices; quorum tamen vel porrectam vel caperatam frontem iuxta estimamus.” QG 1514.

154 „Mussitent alii, clamitent, blatterent, agant, quid velint, non tam utilia ac brevia oblitterabunt memorialia. Ipsa dico Alexandrina.” *Ad studiosos scholasticos Exhortatio*. Johannes COCHLAEUS, *Grammatices rudimenta* (Strassburg, 1519), VD16 C 4370, 112r.

155 „Etenim nostri adulescentuli a puero Alexandri imbuunt versiculis brevibus sane, at incomptis, deficientibus superfluentibusque...” QG 1511, prológus.

156 „Si aetatis florem in Alexandro Gallo et Petro Hispano detrivisses, non profecto doctor eque praepositus uno simul in anno, utpote aetatis tuae vigesimo quinto evadere potuisses.” Cochlaeus véleménye az 1513-as kiadás előszavában. Idézi OTTO, *Johannes Cochlaeus...*, 51.

157 BAUCH, „Die Nürnberger...”, 18.

158 „...in quibus puerorum adolescentiumque ingenia miserabiliter opprimuntur, longe tardius ac potius difficilior harum rerum cognitionem pueri possunt haurire, si quidem obscuritatibus redolent et ineptiis.” GRIENINGER, *Epitome*, előbeszéd.

159 „Me pueri studeant animis mandare legendo / pro Galli tetrico carmine duriloqui / Nanque rudes planis et promptis imbue normis / Quo linguae valeant pellere barbariem.” Részlet Johannes Fustis verséből, uo.

160 „...si pueri primo nequeant attendere plene, / hic tamen attendet, qui doctoris vice fugens / atque legens pueris laica lingua reserabit; / et pueris etiam pars maxima plena patebit.” *Doctrinale*, XII/7–10. Idézi BALASSA, *A latintanítás...*, 87.

mégiscsak szót emeltek a *Doctrinale* használata ellen.¹⁶¹ A kritikák dacára a 16. században is használják még a verses nyelvtant, párhuzamosan a humanista grammatikákkal; illetve számos nyelvtankönyv nem képes elszakadni a *Doctrinale* soraitól, inkább megújítására törekszik – akár Cochlaeus könyvének kései változatai.

Iskola – párbeszéd – népnyelv

Az 1514-es kiadás tehát régebbi hagyományokhoz nyúl vissza, ám újítás is több akad benne: gyakoribbak az iskolai életre utaló példamondatok, a népnyelvű fordítások, a dialógusokba rendezett mondatok, s e jellemzők különféle konstellációi. A *Rudimenta* sok mondata festi az iskolai hétköznapiakat. Fő céljuk egy-egy grammatikai jelenség szemléltetése; az életképek felidéznek a *Puerilium colloquiorum formulae* párbeszédesei jeleneit. Társaikkal együttl olvasnak, futnak, tanulnak a szereplők. Grammatikára okítják őket, himnuszokat énekelnek, harangoznak. Meg is látogatják egymást; a vacsora valószínűleg főzelék. Néhány diák nevesítve szerepel, nemegyszer párokban, mint a *Formulae* dialógusaiban.¹⁶²

Mérsékelt célzásokban és közvetlen utasításokként is kiütözik bizonyos nevelő célzat, hasonlóan az iskolai dialógusok hol idealizált, hol feddőleg kipellengérezett nebulóihoz. „István, ha alszik, horkol.” „Én írok, te meg alszol.”¹⁶³ Még direkter: „Én szorgosan tanulok, te pedig restül horkolsz”¹⁶⁴ – olvassuk az állítmányi jelző példázásában. Többek között Sebald Heyden dialóguskönyvében is visszaköszön, ahogyan a tanulók megróják egymás lomhaságát.¹⁶⁵ A jó diák, ahogy a *Rudimenta* példamondataiból kirajzolódik, mindenekelőtt szorgalmas és engedelmes. Eltökélten tanul, buzgalommal hallgatja is, olvassa is Vergiliust (aki jószerével állandósult alanyként maga is tanul); szereti és tiszteli tanárát; bűnbánata őszinte.¹⁶⁶

161 „Még azok is támadták, akik egyidejűleg újabb kommentárokat szerkesztettek hozzá” – uo., 170–183; 180.

162 Ego et tu legimus. Tu et Johannes studetis. Ego cum Petro currimus. Ego curro cum Petro. (QG 1514, 77v.) Vocor Heinrichus ab omnibus sociis. (78v) Campana pulsatur a Petro. Hymni cantantur a scholaribus. Olus comeditur a nobis. (79r) Inter cenandum Johannes venit ad me: hoc est, dum cenarem. (79v) Vado ad scholas. Sum apud praeceptorem. (81v) Johannes et Petrus spaciuntur. Andreas et Ignatius student. (82r)

163 Si Stephanus stertit, dormit. Ego scribo, tu vero dormis. (Uo., 82r.) Ego doceo te grammaticam. (84r)

164 Ego diligens studeo, tu piger stertis. (Uo., 77r)

165 Például: „es glire somnolentior” – a fordítások metamorfózisában pedig Ratz, Ratte vagy Eychhorn is szerepel a *Formulae* hasonlatában. RIECKE, BOPP és ROSENBERGER, *Sebald Heydens...*, 51.

166 Vergilius studet. (QG 1514, 77r.) Studeo diligens et studeo diligenter. (78v) Ego sum bonus discipulus. Ego placeo preceptoris meo. Discipuli interest obedire. (78r) Me incumbere litteris est bonum. Me amari a discipulo est commendandum. Gaudeo tibi accidisse erudiri. Doleo te non poenitere viciorum. Venio causa studendi grammaticam. Audiendo praeceptorem ero doctior. Legendum est. (79v) Virgilius audiendus est diligenter. Legendus est Virgilius ab adolescentibus. Si Virgilius mihi esset discendus, maiori uterer diligentia. (80v) Discipuli est honorare magistrum. (86r)

Hasonló témák persze mindenütt feltűnnek, még azokban a mondatokban is, amelyek inkább a népnyelvű fordítás jelenléte miatt emelnék ki.¹⁶⁷ Ezek a példák a latin mondat és annak népnyelvű (német) megfelelőjének eltérő grammatikai szerkezetét szemléltetik, az összevetés elvárt eredményei pedig a helyes latinság és a tudatos fordítás – mindkét irányban. A bilingvis példamondatpárokat viszont a nyomtatásbeli elrendezés nem emeli ki a folyamatos szövegből, nem rendeződnek egymás mellé vagy alá.

Így szemlélteti például a tankönyv az összehasonlítás komparatív és partitív formáit latinul és németül is,¹⁶⁸ vagy bizonyos igék esetvonzatainak jelentéskülönbségeit,¹⁶⁹ az igevelek körülíró fordítását.¹⁷⁰ A szükségesség különféle kifejezései természetesen mindkét nyelven nevelő célzatot közvetítenek,¹⁷¹ ám a legtöbb kézzelfogható tanács mégis a kifogástalan mondatszerkesztésre int. Ma germanizmusnak neveznénk azokat az ósztönös tükörfordítás szülte megoldásokat, amelyeket Cochlaeus ellenpélda gyanánt ugyancsak rögzít. Így kárhoztatja például egy német tárgyi alárendelő mellékmondat latin fordításában a *quod* kötőszó felvezette, szerkezetileg analóg tagmondat alkalmazását a latin igeveles szerkezet elegáns használata helyett.¹⁷²

A szöveghelyekből, melyeknél a „teutonica interpretatio” a nyelvek strukturális különbségeiből fakadó potenciális buktatókat kívánja kiküszöbölni, kiviláglik, hogy Cochlaeus grammatikája írásakor kiemelt figyelmet fordított az anyanyelvre történő fordításkor szükséges szerkezeti transzformációk stilisztikai értékére is. Számos nyelvtani jelenséghez fűz tanácsokat a helyes fordításról, mégpedig mindkét irányban. Az általa

167 Különösen ebben a szakaszban gyakoriak: *De constructione – Grammatices Cocleaneae Appendix: Regulas (e grammatica nova selectas) et Syntaxis et prosodie cum earum punctis continens Grammaticae vacantibus haud inutilis*. Uo., 83r–87v. (A fol. 83 után újra 83-as szám szerepel – ezen kezdődik az adott szakasz –, a következő levél pedig 75-ös sorszámu, innentől újra folyamatos a számozás, tehát a megadott szakasz valójában 14 levél terjedelmű.)

168 „Virgilius fuit doctissimus poetarum. Der Virgilius ist gewesen der gelertest under den poeten.” (Uo., 75r.) „Habeo duos digitos in manu caeterorum longissimos. Ich hab zwen finger in der hand die die lengsten synt unter den anderen. Haec diversitas comparativi quando capitur comparative et quando partitive, etiam vulgari nostro discernitur. Nam cum dico, Iohannes est doctior Petro. Intelligo. Iohannes ist gelerter dan Petrus. Sed cum dico: dextera est melior manu. Under den zweyen genden ist die recht hand die besser. [...] Thais quam ego maiuscula est. Die Thais ist ein wenig grosser dan ich.” (83v) Thais neve minden bizonnyal Terentius *Eunuchus*ából került a tankönyvbe.

169 Peto tibi, consulo tibi, ich bitt fur dich. Ich rat dire. peto te, consulo te, ich bit dich, ich frag dich rats (uo., 78v–79r); consulo acc. / dat.: consulo iurisperitos. Ich frag die gelerten in dem rechten etc. (83v); Quanti emisti hanc rem? Wie thur hastu das gekauft? (gen. pretii: 83v); ego letor tua foelicitate: ich freuwe mich von wegen deiner guckseligkeit. (87r)

170 Miserabilis visu, id est cum videatur, das ding ist erbermlich zu sehen; facile visu, ist leicht zu sehen; optimum factu, ist das best zu thon; difficile factu, es ist hert zu thon – uo., 80r.

171 Maxima quisque diligentia det operam litteris. Es sol ein ieglicher mit synem grosten flysz studieren. Debet fortissimus quisque magno animo superare eas voluptates, quae sunt caeteris fediores omnibus. Es sol ein ieglicher starcker mit gewaltigen gemute uberwinden die wolusten, die schedlicher synd dan die andern alle. Uo., 75r.

172 Például: Similiter cum lingua vernacula dicis: „Der meister bit uch ir wollent kommen zu im”, hoc latinum respondeat: „Magister petit vos venire ad se”, et non istud vulgare et barbarum: „Magister petit, quod veniatis ad eum”. Uo., 75v.

nos alanyt latinul például személytelen passzívummal elegáns visszaadni.¹⁷³ Ami helytelen, az pedig egyszersmind közönségesnek és barbárnak is minősül. A gondra, tudatosságra ügyelés szövegszerűen is megjelenik: „az igyekvőbb diákok ne hanyagolják el”, melyik szerkesztésmód az „elegánsabb”,¹⁷⁴ a gyakorlatba ültetve is: „így felelj”.¹⁷⁵ Ezekben az esetekben a német példa („lingua vernacula”) nemegyszer meg is előzi a latint.¹⁷⁶ He-lyet kap az anyanyelvre fordítás tanítása is, például az ablativus absolutusnál.¹⁷⁷

A legközelebb azok a példák állnak a bilingvis dialóguskönyvek szövegtartalmához, ahol a leíró nyelvtan minden valószínűség szerint valamiféle párbeszédes gyakorlatba vált át. Noha a szervezőelv továbbra is elsősorban grammatikai, a népnyelven is megjelenített részekből és az azokat keretező felszólításokból következtethetünk dialogikus gyakorlatokra is. Példaként azt a szakaszt idézném, ahol azt tárgyalja a tankönyv, hogy milyen latin kérdőszóra hogyan (milyen szófajokkal) kell helyesen megfelelni.¹⁷⁸ Itt a magyarázatot követő példaanyagban szóbeliségre utaló kifejezéseket tartalmaznak a felszólítások, mint: „mondd”, „feleld” – dialogikus beszédgyakorlat rögzíti a grammatikát.¹⁷⁹ Az alábbi részletben pedig jelen van a többnyelvű iskolai dialóguskönyvek jó néhány jellemzője: rövid, egyszerű mondatok párbeszédbe szerkesztve, mindennapi dialógusok lehetséges témáival, és mindez talán nemcsak a grammatikai tudást és a szókincset, hanem a helyes szóbeli latin kifejezést is segíteni hivatott, a többféle válaszlehetőség nem kizárólag a határozók változatos formáit mutatja be.¹⁸⁰ Efféle módon: *Melyik ez a szám? Feleld: a kettes. Hányasával mennek a fiúk? Feleld: kette-*

173 Sciendum et pro regula observandum: quandocunque lingua vernacula aliquid dicemus per dictionem man, tunc latine itidem per verbum impersonale eleganter interpretabimur. „Man singt in der kirchen” – dicas latine: „Canitur in ecclesia”, et non „Canunt in ecclesia”. „Man list”: „legitur”, et non dicas „legunt”. „Man wyrt yetz essen. – Iam comedetur. Iam non comedent.” „Man lut die glocken. – Pulsatur campanam.” „Was thut man in der schule. – Quid fit in scholis?”, et non dicas: „quid faciunt in scholis”. Uo., 77v–78r.

174 „Sciendum sit, quod huiusmodi orationes a studiosis discipulis non sunt negligende. Quid mea interest? Was gat es mich an? Quid tua refert? Was gat es dich an? Quid sua refert? Was gar es yn an? Tua nihil refert: es gatt dich nitt an. Quod mea interest, quantumlibet scribas. Es gat mich nit an wir vil du schribest. [...] Nota, quod piget et pudet differunt. [...] Me pudet huius facti. Ich schem mich der that. [...] Me piget illius viri. Mich verdruft des mans.” (Uo., 78r.) „Elegantius dices: Quod nomen est tibi?” (78v)

175 Et responde: Mihi est nomen Nicolaus; vel mihi est nomen Nicolao. Quib boni [sic!] affers? Was bringstu gut? Nihil boni dico. Ich sag nichts gut. (Uo., 78v.)

176 Hoc etiam pro regula notandum est, quod cum lingua vernacula dicimus „man sol”, Latine apte dicimus per gerundium cum verbo substantivo, ut „man sol essen: comedendum est”, „man sol lernen: incumbendum est litteris”; „man soll schlaffen: dormiendum est”. (Uo., 80r.)

177 Docente praeceptore discipuli celeriter student. Discipulo volente discere parum laborat magister. Has orationes in linguam vernaculam nostram plaerumque ita resolves: „me legente tu discis – wan ich lese so lernestu”. (Uo., 80v.)

178 Uo., 76r–76v.

179 Például: non sic dicas; nec responde per...; respondetur.

180 Quis est iste numerus? – responde: binarius. Quotenni vadunt pueri? – responde: bini vadunt. Hoc est: es gent zwen vn[?] zwen miteinander. Isti vadunt singuli: die gend ieder besunder. Quotennis es? wie vil iaren hastu. Responde: sum quinquennis vel sexennis. etc. Quantuplus est fructus agri? Responde: centuplus, theutonice: hundertfaltig. Quotuplicem vestem habes. wie vilfaltig oder wie manigfaltig gewand hast du? Responde: triplicem. Eyn trifaltiges. (Uo., 76v.)

sével mennek. Hány esztendőös vagy? Feleld: öt éves, hat éves stb. vagyok. Ezek a szórványos bilingvis példamondatok inkább iskolai környezetbe illenének. Azonban a származás, hogy ki honnét jön, és hová tart, általánosabb beszédtemák. A „honnán jössz” kérdésre pedig a tankönyv ezen kiadásának megjelenési helyszíne, Strassburg a tulajdonnévi példa.¹⁸¹

Végszó

Cochlaeus latin grammatikájában, a *Quadrivium*ban szórványosan, mégis látványosan jelen vannak német nyelvű részletek, értelmezések. Két főbb csoportba sorolhatjuk őket: fordítási tanácsok a német és a latin mondat szerkesztés eltéréseinek bemutatásával, továbbá rövid, párbeszédes formában elrendezett, bilingvis példamondatok. Utóbbiak a grammatikai szemléltetés mellett szóbeli gyakorlatokat is megelőlegezhetnek. A grammatikakönyvek hagyományát így közvetetten a dialóguskönyvekéhez kapcsolhatják, s ily módon helyet kaphatnak a többnyelvű párbeszédes nyelvtanító könyvek előtörténetében. Ugyanakkor a vernakuláris nyelvű grammatikák megszületésétől sem választható el a bilingvis beszélgetéskönyvek jellegéből fakadó implicit nyelvhasználat reflexió gyakorlata.

Paradox módon épp az elegáns, helyes latinság humanista kíváncsága vezet el a tükörfordítások kárhoztatásán keresztül a népnyelv – eleinte érintőleges és alárendelt – nyelvtani kontextusú taglalásához. Nem tartom kizártnak, hogy a leíró grammatika többnyire merőben életidegen műfaján átszűrve jelenjenek meg a mindennapi élet megnyilvánulásai, s ezáltal a nyelvoktatás története megírható legyen talán nemcsak egyes könyvtípusok fejlődése mentén, hanem kölcsönhatásaikat tekintve is. A közvetlen kölcsönhatás ténye ugyan nem bizonyítható, mégis lehetséges, hogy egy tanár megihletett egy fogékonyabb tanítványt; lehet, hogy a kor pedagógiai tendenciái úgy vetülnek egymásra, hogy a távoli utókor értelmezése közelebb kapcsolja egymáshoz a két humanista nevelő, Johannes Cochlaeus és Sebald Heyden szimbolikus alakjait; s hogy mindkettőjük munkássága olyasmiben működött közre, ami eredeti szándékaikból nem feltétlenül mutatható ki.

Grammatikájában már Cochlaeus is láthatólag törekedett arra, hogy a latinoktatásba valamelyest bevonja a tanulók anyanyelvét. Ebben az a rendeltetés is ott foglaltatik, hogy a fordítást és ennek révén a nyelvhasználatot, a nyelvek grammatikai struktúrájának átlátását egyszerűbbé, áttekinthetőbbé tudatosabbá, fordításkor mozgósítandó mentális gyakorlattá tegye.

181 Cuias, cuiatis querit de patria vel gente. Cui respondetur per nomina gentilia nostras et vestras: similiter per nomina significantia patriam vel gentem, ut Australis, Alsaticus, Pannonius, Tarentinus, Wien[n]ensis, Romanus, Ravennas, Alpinas etc. ut Cuias es tu? Wes lands bistu. Responde: sum Australis gentem / sum nostras gentem, id est, de nostra gente. (Uo., 76v.) Quo vadit regina? Durch welchs endt zucht die kunigin? Responde. Wienna, vel hac, da durch. (77r) Ubi fuisti? Responde: Wienne / Thebe / Venetiis / Tarenti / ruri / hic / illic / superius & caetera. Unde venis? Responde: venio hinc, venio Argentina, venio rure, venio militia. (77r)

Másutt a szórványos vernakuláris nyelvű részletek beszélt nyelvek, rövidek, hétköznapi témájúak; jellegükből arra következtethetünk, hogy a szerző módszertani elképzeléseiben talán szerepelhettek az iskolai élet mindennapjaiba illő párbeszédes gyakorlatok. E példák egyesítik magukban a legalább részben bilingvis tankönyv két fő rendeltetését: fordítás magyarázta frázisgyűjteményt ad, az összevetés pedig a nyelvtani különbségek felfedeztető szemléltetését teszi lehetővé.